

VODIČ

za karijerno vođenje i savjetovanje dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama

Austrija, Crna Gora, Republika Moldavija 2018 ■

Skraćenice

ADD	Poremećaj pažnje
ADHD	Poremećaj pažnje i hiperaktivnosti
CIPS	Centar za informisanje i profesionalno savjetovanje Crne Gore
CV	Curriculum Vitae - biografija
CSO	Centar za stručno obrazovanje Crne Gore
DSPF	Dunavski strateški projektni fond
ECTS	Evropski kreditni bodovi
EU	Evropska unija
I-VET	Inkluzivno stručno obrazovanje
IOP	Individualni obrazovni program
IFCF	Institut za profesionalne vještine i obuku Moldavija
IROP	Individualni razvojno-obrazovni program – Crna Gora
ITP	Individualni Tranzicioni Plan
MECC	Ministarstvo obrazovanja, kulture i nauke – Moldavija
MPS	Ministarstvo prosvjete – Crna Gora
MRSS	Ministarstvo rada i socijalnog staranja – Crna Gora
NVO	Nevladine organizacije
OECD	Organizacija za ekonomski razvoj i saradnju
PECS	Sistem komunikacija uz pomoć sličica
SE	Savjet Evrope
SEN	Posebne obrazovne potrebe
SSŠ	Srednje stručne škole
UMHCG	Udruženje mladih s hendikepom Crne Gore
UN	Ujedinjene nacije
UNCPR	Konvencija o pravima osoba s invaliditetom
UNESCO	Organizacija Ujedinjenih nacija za obrazovanje, nauku i kulturu
UNICEF	Fond Ujedinjenih nacija za pomoć deci
ZzŠ	Zavod za školstvo Crne Gore

Sadržaj

Uvod	7
a. Kontekst	7
b. Svrha	8
c. Ciljne grupe	8
d. Upotreba	9
e. Posebne obrazovne potrebe	10
I. Povezivanje zainteresovanih strana	15
1.1 Polazište	15
1.2 Akteri i nivoi	15
1.3 Prepreke	17
1.4 Saradnja	18
1.4.1 Mehanizam i dinamika na nacionalnom nivou	19
1.4.2 Mehanizam i dinamika na lokalnom nivou	21
II. Kompetencije i ljudski resursi	27
2.1 Osnovni uslovi i struktura	29
2.2 Profesionalni razvoj i obuka	31
III. Ključni faktori uspjeha	37
3.1 Okruženje	37
3.1.1 Faze	39
3.1.2 Ljudski resursi	40
3.1.2.1 Roditelji	46
3.1.2.2 Vršnjaci	47
3.1.2.3 Značajni pojedinci	48
3.1.3 Pristup i dostupnost	49
3.2 Proces	55
3.2.1 Uslovi za uspjeh	56
3.2.2 Procedure, mehanizmi i aktivnosti	61
3.2.3 Mehanizam prelaza iz osnovne u srednju školu	62
3.2.3.1 Uloge i procedure	63
3.2.4 Mehanizam prelaza srednja škola - zapošljavanje ili fakultet	67
3.2.4.1 Uloge i procedure	68
3.3 Instrumenti	74
3.3.1 Testovi i procedure	75
3.3.2 Potrebe	76
3.3.3 Intervju	79
3.3.3.1 Tehnike intervjuja	79
Literatura	96
Prilog	98

UVOD

Uvod

a. Kontekst

Ovaj Vodič je rezultat aktivnosti u okviru projekta Inkluzivno stručno obrazovanje – karijerno vođenje i savjetovanje kao podrška u pristupu relevantnom obrazovanju i obuci – I-VET. Nosilac projekta je organizacija KulturKontakt, iz Austrije, u saradnji sa Udruženjem roditelja dece i omladine sa smetnjama u razvoju „Staze“, iz Podgorice i NVO „Speranta“, iz Moldavije. Projekat je dio Dunavskog strateškog projektnog fonda (DSPF). DSPF, EU i grad Beč su podržali projekat.

Cilj I-VET projekta je da unaprijedi usluge karijernog vođenja i savjetovanja za učenike s posebnim obrazovnim potrebama (POP) u Austriji, Crnoj Gori i Republici Moldaviji, kako bi im se omogućio jednak pristup stručnom obrazovanju i obuci i povećala njihova zapošljivost. U cilju postizanja ovog cilja, različite aktivnosti su planirane, kao što je procjena postojećih usluga i praksi, razmjena iskustava i najboljih praksi između tri partnerske organizacije, savjetodavne aktivnosti, participativne radionice sa ključnim nosiocima koji djeluju na različitim nivoima u svakoj zemlji, izgradnja kapaciteta itd.

Jedna od prvih aktivnosti u projektu bila je sprovođenje sveobuhvatne procjene postojećih usluga karijernog vođenja i savjetovanje za učenike s posebnim obrazovnim potrebama u Crnoj Gori i Republici Moldaviji i elaboriranje preporuka za njihovu optimizaciju.

Procjena je sprovedena na tri nivoa: desk analiza postojećih praksi i usluga karijernog vođenja i savjetovanja za djecu i mlade s posebnim obrazovnim potrebama; izvještaj o trenutnom stanju, prepoznavanje izazova i barijera u zadovoljavanju potreba dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama i njihovih roditelja; preporuke za razvoj efikasnijih mjera i usluga.

Zajednička delegirana pitanja:

- Među - i unutar - sektorska saradnja i razmjena informacija i prakse između profesionalaca koji rade na polju karijernog vođenja i savjetovanja na različitim nivoima
 - Stalna izgradnja kapaciteta za pružaoce usluga
 - Obezbeđivanje efikasnog procesa tranzicije iz jedne faze obrazovanja u narednu, a potom i na tržište rada za djecu i mladih sa posebnim obrazovnim potrebama
 - Efikasno rješavanje oblasti intervencije u svakoj zemlji će osigurati povećan pristup stručnom obrazovanju i obuci, kao i zapošljavanju dece i mladih sa posebnim obrazovnim potrebama i povećati njihovu socijalnu uključenost i šanse za uspješan samostalni život.
-

Osiguranje jednakog pristupa obrazovanju, obuci i tržištu rada je prioritet celokupnom podunavskom regionu, uključujući Austriju, Crnu Goru i Republiku Moldaviju. Iako je postignut napredak u opštem obrazovanju, pristup deci i mladima s posebnim obrazovnim potrebama stručnom obrazovanju je i dalje prisutan kao oblast za unapređenje. Dodatno, stopa njihove zaposlenosti ostaje veliki izazov na međunarodnom nivou.

b. Svrha

Ovaj Vodič napravljen je s namjerom da unaprijedi usluge karijernog vođenja i savjetovanja za učenike s posebnim obrazovnim potrebama baveći se faktorima uspjeha tokom tranzicije iz opšteg obrazovanja ka stručnom obrazovanju i, na kraju, ka tržištu rada, kao i baveći se saradnjom i umrežavanjem između ključnih nosilaca koji djeluju na različitim nivoima i u različitim sektorima, kao što su obrazovanje, zapošljavanje, socijalna pomoć itd.

Svrha Vodiča je da služi kao smjernica za pružaoce usluga na polju karijernog vođenja i savjetovanja i da im pomogne u pružanju kvalitetnih i efikasnih usluga učenicima i mladima s posebnim obrazovnim potrebama. Zbog toga je Vodič zasnovan na dobroj praksi koju su identifikovale partnerske I-VET organizacije, kao i na sposobnostima i iskustvima praktičara u primjeni različitih metoda i alata na ovom polju kako bi što bolje odgovorili na posebne obrazovne potrebe.

Vodič stavlja poseban naglasak na saradnju i sinhronizaciju aktivnosti nosilaca na različitim poljima, prezentujući važnost sinergije u bavljenju učenicima i mladima s posebnim obrazovnim potrebama, kada im se pružaju usluge karijernog vođenja i savjetovanja, kao i važnost usluga podrške u ovom procesu.

Ovaj Vodič bi služio kao polazna tačka za racionalizaciju usluga karijernog vođenja i savjetovanja dajući opis onih mehanizama koji osiguravaju uspješnu tranziciju učenika i mladih s posebnim obrazovnim potrebama iz opšteg obrazovanja ka stručnom i, u krajnjoj liniji, ka zapošljenju i prezentujući preporuke različitim nosiocima u bavljenju posebnim obrazovnim potrebama.

c. Ciljne grupe

Vodič precizno cilja praktičare, pružaoce usluga koji nude karijerno vođenje i savjetovanje učenicima i mladima s posebnim obrazovnim potrebama, radeći ili unutar ili van stručnih ili opštih obrazovnih ustanova:

- nastavnike, psihologe,
 - pomoćne nastavnike,
 - stručnjake za rehabilitaciju,
-

- specijaliste iz službi zapošljavanja,
- specijaliste iz NVO sektora itd.

Korisnici mogu biti različite ciljne grupe u različitim zemljama. Vodič ima za cilj da bude primenljiv na bilo koga koji radi sa decom i mladima s posebnim obrazovnim potrebama.

d. Upotreba

Sistemi karijernog vođenja i savjetovanja strukturisani su i organizovani na različite načine u trima zemljama učesnicama u I-VET projektu. Struktura i organizacija zavise od raspoloživosti finansijskih i ljudskih resursa, nacionalnih politika i legislative na polju obrazovanja i zapošljavanja, od iskustva stečenog u tim oblastima, kompetencija stručnjaka koji pružaju usluge itd.

Vodič nudi praktičan pristup, precizan orijentir u periodu tranzicije, kako bi se ispunili zahtjevi za nezavisnost i profesionalnu izvjesnost. Obezbeđuje smjernice u uspostavljanju veza između nivoa obrazovanja i zapošljavanja, obezbeđuje ključne preporuke za korisnike, nosioce i pružaoce usluga. Uspostavljanje ovih veza trebalo bi da obezbijedi najveći mogući stepen ispunjenja profesionalnih i životnih zahtjeva za svakog učenika s posebnim obrazovnim potrebama.

Karijerno vođenje i savjetovanje stoga može biti obezbijeđeno u različitim kontekstima i sredinama:

- u obrazovnim institucijama različitih nivoa,
- u javnim službama zapošljavanja,
- u privatnim organizacijama i službama,
- u preduzećima,
- u NVO itd.

Vodič fleksibilno mogu da upotrebljavaju profesionalci koji rade na polju karijernog vođenja i savjetovanja u različitim nacionalnim kontekstima jer je razvijen primjenom principa modularnosti.

Uzimajući u obzir nacionalni kontekst, potrebe određenog pružaoca usluga i specifične potrebe učenika ili mladih s posebnim obrazovnim potrebama, Vodič može da se upotrebljava u potpunosti ili mogu biti odabrani samo neki njegovi moduli ili primjeri dobre prakse koji su relevantni u konkretnoj situaciji. Pružaoци usluga isto tako mogu izabrati i prilagoditi neophodne alate, u skladu sa konkretnim obrazovnim potrebama učenika i mladih koje savjetuju i kojima pomažu u izboru pravca u obrazovanju i/ili zapošljenju.

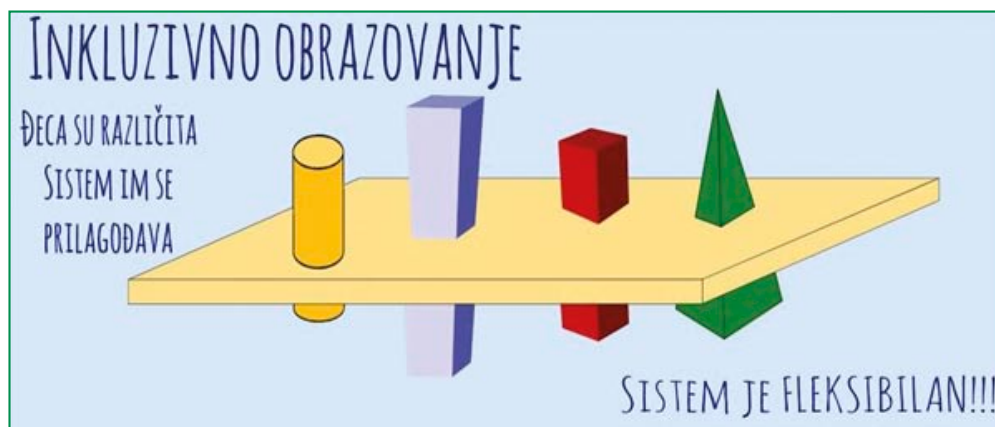
Vodič je prepoznao i preporučio različite aktivnosti, nosioce, mehanizme, instrumente i mogućnosti, kao i faktore koji mogu uspješno dovesti do ispunjenja individualnih potreba, profesionalnog angažmana, nezavisnosti u svakodnevnom životu i uspjeha.

e. Posebne obrazovne potrebe

U ovom Vodiču upotrebljavamo izraz posebne obrazovne potrebe (POP) jer on pokriva široku populaciju korisnika, a isto tako je u upotrebi u mnogim drugim zemljama.

Na polju obrazovanja, ovaj termin pokriva širok dijapazon potreba. Istovremeno, sistemi socijalne zaštite koriste termin „smetnje u razvoju“ kako bi opisali učenike i mlade s posebnim obrazovnim potrebama. Uzimajući u obzir to da definicije i kategorije posebnih obrazovnih potreba variraju od zemlje do zemlje, veoma je važno da postoji razumijevanje za ovaj koncept kod svih korisnika Vodiča.

Ilustracija 1: <http://inclusiveeduc313.blogspot.com/2011/10/sue-stubbs-august-2000-retrieved-from.html>

Stoga, radi boljeg razumijevanja kojoj to ciljnoj grupi korisnika s posebnim obrazovnim potrebama korisnici ovog Vodiča treba da pristupe, spomenućemo UNESCO klasifikaciju iz 1995, koja razlikuje dvije glavne kategorije posebnih obrazovnih potreba:

- Posebne obrazovne potrebe uslovljene razvojnim smetnjama;
- Posebne obrazovne potrebe koje nijesu uslovljene razvojnim teškoćama.

U ovom Vodiču, osvrćemo se na definišuće karakteristike svakog tipa razvojne smetnje i sugerišemo neke od stvari koje treba uzeti u obzir prilikom rada sa učenicima sa različitim razvojnim smetnjama.

Đeca s intelektualnim smetnjama imaju umanjene sposobnosti: rezonovanja, planiranja, rješavanja problema, apstraktnoga mišljenja, razumijevanja složenih ideja, brzoga zaključivanja, učenja iz iskustva, što se odražava na njihovo učenje i funkcionisanje u svakodnevnome životu i zahtijeva određeni stepen podrške. Novije klasifikacije imaju tendenciju da stave akcenat na opis osobe i njenoga funkcionisanja u oblasti adaptivnih sposobnosti (ono što ljudi nauče, kako bi se mogli snalaziti u svakodnevnom životu), kao i na nivo potrebne podrške.

Tjelesna smetnja podrazumijeva širok dijapazon stanja, smetnji, djelimičnih ili potpunih ograničenja funkcija tijela. Označava izmijenjenu tjelesnu funkciju od minimalnih do stanja koja onemogućavaju i otežavaju funkcionisanje i samostalnost. Tjelesna smetnja se može javiti samostalno, a može i kombinovano – udružena s drugim smetnjama, npr. senzornim ili intelektualnim, što zahtijeva koordinisanu podršku.

Smetnje vida ispoljavaju se kao umanjena ili potpuno odsutna čulna osetljivost na svjetlosne nadražaje koja značajno ometa vizuelnu komunikaciju. Kako i koliko vidi dijete prvenstveno zavisi od uzroka oštećenja vida. Neka đeca vide nejasno, neki će centralni dio videti mutno, a periferni jasnije, pa će prilagođavanjem položaja glave nastojati da što jasnije vide. Neki vide samo crno-bijelo, neki gledaju samo jednim okom, što je znak oštećenja vidnoga polja i viđenje dubine. Neki učenici ne vide pri slabome svjetlu, dok je drugima neophodno zamračiti prostoriju. Neki nemaju sposobnosti viđenja, kada je neophodno angažovanje ostalih čula u cilju kompenzacije odsustva čula vida (taktilna, auditivna, olfaktorna i kinestetička percepcija). Đeca sa smetnjama vida su s djelimičnim ili potpuno umanjenim sposobnostima vidnoga sistema da prime nadražaje. Razlikuju se: đeca sa slabovidošću koja imaju smetnje u vizuelnoj percepciji, suženju vidnoga polja, oštine i preostalog vida; đeca bez ostatka vida koja imaju minimalni ostatak vida ili su bez ostatka vida u zavisnosti od stepena oštine vida, prisustva percepcije svjetlosti, kvaliteta vidnoga polja i upotrebe ostalih čula.

Đeca sa smetnjama sluha imaju suženje slušnoga polja, što uzrokuje teškoće u formiranju govora i ometa sporazumijevanje verbalnim putem. Gluva đeca imaju potpuni gubitak sluha i nemogućnost kontakta sa zvukom. Kod nagluvosti je prisutan raspon od lakšeg gubitka sluha na jednome ili oba uha, do najtežeg gubitka sluha. Kod potpunog gubitka sluha postoji nemogućnost kontakta sa zvukom. **Sva ona imaju poteškoća s govorom, čitanjem i pisanjem, zbog uske povezanosti jezičkog razvoja sa sluhom.** Takođe, problem u razvoju jezika, govora i razumjevanju istoga. U slučaju slušnih smetnji, osobe koje sa njima rade, komuniciraju, sarađuju, kontaktiraju, mogu upotrebljavati razne metode komunikacije, uključujući čitanje sa usana, govor potpomognut gestikulacijom, znakovni jezik i pisanu komunikaciju.

Smetnje iz spektra autizma posmatraju se u odnosu na vještine komunikacije, socijalnu interakciju, prisustvo stereotipnih ponašanja, interesa i aktivnosti. Studije sa skeniranjem mozga ukazuju na postojanje neurobiološke osnove, tj. specifičnoga neurohemijskog procesa. Četiri do pet puta je češći kod dječaka u odnosu na djevojčice. Imaju poteškoće u sljedećim oblastima funkcionisanja:

- Socijalna intreakcija
- Komunikacija
- Mišljenje i učenje
- Ponašanje.

Neke karakteristike su:

- nerazumijevanje svrhe komunikacije (da iskažu potrebe, razumiju tuđe obraćanje I očekivanja)
- neuobičajena interesovanja
- potreba za predvidljivošću (poteškoće kod promjene rutineu oblačenju, ishrani...)
- preosjetljivost čula: sluh, dodir, ukus, miris, vestibularno čulo.
- repetitivne radnje ili pokreti tijela..

Psihijatrijska stanja poznata su i kao psiho-socijalne smetnje, odnose se na širok spektar psiholoških i/ili problema sa ponašanjem, koje karakterišu anksioznost, promjene raspoloženja, depresija i/ili smanjena mogućnost pravilne procjene realnosti. Ova ponašanja istrajavaju tokom vremena; ona nijesu reakcija ni na kakav konkretan događaj. Iako mnoge osobe sa psihijatrijskim smetnjama mogu biti stabilizovane kroz upotrebu medikamenata i/ili psihoterapije, njihovo problematično ponašanje se može povremeno ponovo javljati.

Poteškoće u učenju i govoru imaju neurološku osnovu i mogu uzrokovati smetnje u sticanju sposobnosti i upotrebi govora, čitanja, pisanja, rezonovanja ili matematičkih vještina i pažnji. Predstavljamo „krovni“ termin koji opisuje niz drugih, konkretnijih poteškoća u učenju, od kojih su najčešće sljedeće:

- **Disleksija**, koja utiče na sposobnost čitanja i druge srodne procesne vještine zasnovane na jeziku. Intenzitet ove poteškoće se razlikuje od osobe do osobe, ali može da utiče na tečnost čitanja, sposobnost dekodiranja, sposobnost razumijevanja pročitano, reprodukciju, pisanje, sricanje i ponekad na govor.
 - **Disgrafija**, koja utiče na sposobnost pisanja i fine motoričke vještine osobe. Problemi koje stvara ovaj poremećaj uključuju nečitak rukopis, ostavljanje nejednakog razmaka između riječi kod pisanja, loše raspoređivanje teksta na papiru, loš pravopis, kao i teškoće u sastavljanju teksta, kao i u istovremenom razmišljanju i pisanju.
-

- **Diskalkulija**, koja utiče na sposobnost razumijevanja brojeva i učenja matematičkih činjenica. Osobe pogođene ovim poremećajem mogu takođe imati smanjenu mogućnost razumijevanja matematičkih simbola, mogu imati probleme sa pamćenjem i organizovanjem brojeva, sa očitavanjem tačnog vremena ili sa brojanjem.
- **Govorno-jezičke poteškoće** mogu varirati od teškoća nastalih usljed problema sa artikulacijom ili snagom glasa, pa sve do potpunog odsustva glasa. Ovo uključuje i poteškoće u projekciji glasa, probleme sa tečnošću govora, kao što je mucanje, ili sa artikulisanjem određenih riječi ili izraza. Teškoće se mogu javiti u jednoj ili više od sljedećih oblasti: oralna i/ili pisana ekspresija, rješavanje problema i sposobnost selektivnog slušanja tokom predavanja, što rezultira problemima sa hvatanjem zabilježaka, interpretacija socijalne komunikacije, praćenje uputstava i koncentracija i kratkoročna memorija.
- **Poremećaj pažnje (Attention Deficit Disorder – ADD) i Poremećaj pažnje i hiperaktivnost (Attention Deficit Hyperactivity Disorder – ADHD)** su neurološka stanja koja utiču i na sposobnost učenja i na ponašanje. Ona su rezultat hroničnih poremećaja u funkcionisanju dijelova mozga koji regulišu pažnju, kontrolu impulsa i izvršne funkcije, koji kontrolišu kognitivne zadatke, motoričku aktivnost i socijalne interakcije. Hiperaktivnost može, a i ne mora da bude prisutna. Karakteristike ovih stanja mogu uključivati: značajno umanjenu sposobnost zadržavanja na određenom zadatku, lak gubitak pažnje, teškoće sa upravljanjem vremenom tokom pripreme zadataka, teškoće poštovanja vremena i dogovora koji se odnosi na vrijeme, pravovremene dolaske na dešavanja, upravljačke vještine, teškoće u praćenju uputstava i poštovanje rasporeda, nemogućnost selektivnog slušanja tokom predavanja, manjak organizovanosti u radu, slušanju i koncentraciji.

Ovo nije konačna i detaljna lista smetnji i teškoća u razvoju, ali sadrži one sa kojima se u radu najčešće susriječemo u radu. Ukazuje na djecu i mlade koji doživljavaju dodatne otežavajuće faktore od strane sredine i okruženja nu odnosu na svoje bazične sposobnosti.

Izuzetno je važno za stručnjake koji se bave karijernim vođenjem i savjetovanjem da dobiju osnovne informacije da bi bili u mogućnosti da adekvatno planiraju obrazovne i ciljeve u odnosu na zapošljavanje, kao i da bi pružili primjerenu podršku deci i mladima sa posebnim obrazovnim potrebama respektujući njihove smetnje i teškoće u razvoju, kao i otežavajuće okolnosti i dodatne uticaje..

POVEZIVANJE ZAINTERE- SOVANIH STRANA

I. Povezivanje zainteresovanih strana

1.1 Polazište

Opšta načela *Konvencije o pravima osoba sa invaliditetom (2006)* uključuju poštovanje urođenog dostojanstva, individualne autonomije, slobodu vlastitog izbora i pravo osobe da donosi odluke o sopstvenom životu i samostalnost i nezavisnost osobe. Eksplicitno ističe pravo na inkluzivno obrazovanje na svim nivoima, bez diskriminacije i na osnovu jednakih mogućnosti (član 24). U oblasti zapošljavanja se priznaje pravo na rad na osnovu jednakosti sa drugima, mogućnost da zarađuju za život obavljajući posao koji su slobodno odabrali ili prihvatili na tržištu rada i u otvorenom, inkluzivnom i pristupačnom radnom okruženju. Omogućava se efektivan pristup programima usmjeravanja, uslugama traženja radnog mjesta, treningu i obuci (član 27).

Navedeno znači više dimenzija koje se ogledaju u sljedećem. Principom prohodnosti detetu se omogućava podrška i kontinuitet obrazovanja i osposobljavanja na svim nivoima. Efektivnost društva se ogleda u zapošljivosti, a efikasnost kroz stopu nastavljanja školovanja, odgovarajući ishod obrazovnog sistema.

Proces karijernog vođenja i savjetovanja treba da akcenat stavi na otklanjanje prepreka i barijera u okruženju i učenike orijentiše ka sticanju akademskih znanja i životno i profesionalno potrebnih vještina.

Za prevazilaženje prepreka neophodno je pokretanje svih postojećih resursa u društvu, školi i u zajednici. Integrativnim i saradničkim pristupom se postiže balans između ličnih i sredinskih faktora. **Akteri ovog procesa prilagođavaju pristup i način rada tako da izlaze u susret potrebama dece.**

1.2 Akteri i nivoi

Kao ključni akteri su donosioci politika: ministarstva zadužena za obrazovanje, socijalnu politiku i zapošljavanje i njihove institucije implementacije (agencije, zavodi, biroji). Potom neposredni praktičari: u školama, socijalnim, savjetodavnim i službama zapošljavanja, usluge i servisi i civilni sektor.

Tako ministarstva treba da obezbijede polazne uslove: zakonski, strateški okvir, promovišu i zastupaju ih kao model ponašanja i iz pozicije autoriteta. Treba da osiguraju da okolnosti u kojima se ovaj proces odvija bude po mjeri ljudskih prava, da se procedure ispunjavaju i poštuju u javnom interesu, na odgovoran, posvećen, autonoman i saradnički način. Da se stvori finansijska stabilnost mjera koje vode

nezavisnom profesionalnom i ličnom funkcionisanju: kako u javnom, tako i civilnom sektoru (mehanizmi, usluge koje realizuju).

Na nivou politike **ministarstva** treba da razrade saradnju i razmjenu informacija unutar institucija, ali i između sistema. Potrebno je da osmisle i primijene aktivne mjere za otvorenost i spremnost poslodavaca da zaposle ovu populaciju i koriste predviđene olakšice. Treba da obezbijede dovoljan broj kadra, prevaziđu arhitektonske barijere, unaprijede opremljenost i prilagođenost nastavnog procesa (pomagala, asistivne i tehnologije potpomognute komunikacije).

Uprave škola treba da stvore dobro organizovan proces u kojem stručne službe škola koje čine: psiholozi, pedagozi, defektolozi pružaju aktivnu podršku učenicima, nastavnicima, roditeljima. Sa drugim obrazovnim servisima orijentisanim na podršku inkluzivnom obrazovanju da obezbijede spoljne saradnike za procjenu očuvanih potencijala i davanje preporuka u smjeru prilagođavanja obrazovne i socijalne sredine.

Centri za socijalni rad treba da imaju aktivni kontakt s porodicama i decom i budu izvori informacija, savjeta i posrednici ka ostalim servisima.

Službe profesionalnog savjetovanja pri sektoru zapošljavanja treba da aktivno, relevantno i sa širinom poznavanja oblasti inkluzivnog obrazovanja pružaju informacije i savjetodavne usluge u vezi sa razvojem karijere.

Centri za profesionalnu rehabilitaciju treba da sarađuju sa školama, podrže proces procjene psihofizičke i radne sposobnosti, uključe se u osposobljavanje za rad, posredovanje i obezbjeđivanje zaposlenja.

Kako se pokazuje da su **NVO** veoma aktivne u oblasti podrške deci i roditeljima, važno je sa njima kreirati standardizovane, održive programe i servise animacije, podrške roditeljima i mladima u cilju jačanja ličnog, obrazovnog i profesionalnog razvoja, kao i da se izbjegnju projekti zapošljavanja kroz civilne inicijative i izbjegnje rizik od sekundarne segregacije.

1.3 Prepreke

U procesu karijernog vođenja, savjetovanja i profesionalne orijentacije prepoznaju se tri ključne oblasti kojima se delegiraju zaduženja i daje mandat za njihove aktere da proces učine pravičnim, efektivnim i efikasnim po nivoima: nacionalni, lokalni i nivo ustanove.

Kada se radi s posebnim ciljnim grupama veoma je važno da se odaberu odgovarajuće, efektivne i efikasne aktivnosti, mehanizmi, instrumenti i mjere. Ono što odgovara jednoj grupi ne mora nužno da se koristi sa nekom drugom.

Naime, deca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama predstavljaju populaciju sa najvećim preprekama u zapošljavanju. **Razloga je više:**

- Prisutnost predrasuda poslodavaca prema njihovim sposobnostima;
- Nepristupačno okruženje, neprilagođenost radnih mjesta i radne okoline;
- Neadekvatna socijalna podrška, oslonjenost na korišćenje socijalnih davanja;
- Nemotivisanost i pasivnost u odnosu na traženje zaposlenja;
- Nedostatak adekvatnih vještina ili radnog iskustva.

Mjere koje treba sprovesti na nivou politika, ali i neposredne prakse se odnose na obrazovne aktivnosti, one iz oblasti socijalnog staranja i u odnosu na tržište rada i zapošljavanja. Potrebno je obezbijediti da se aktivnosti i mjere odvijaju na nekoliko nivoa da bi se proces učinio dostupnim:

1. Prevazići fizičke ili arhitektonske prepreke;
2. Omogućiti pristup informacijama i komunikacijama;
3. Otkloniti psiho-socijalne prepreke – stavove, vrijednosti, postupanje;
4. Riješiti institucionalne prepreke – otvoreni, dostupni, adekvatni servisi.

Međusektorska povezanost oblasti: obrazovanje, socijalna zaštita, zapošljavanje treba da se kreće u smjeru kontinuiteta karijerne orijentacije i zapošljavanja mladih s posebnim obrazovnim potrebama.

Stvaraju se preduslovi, mjere saradnički planiraju na rezultatima, promovišu procedure, rješenja, savjetodavni, praktični i mehanizmi praćenja.

Tokom profesionalne orijentacije se ostavruje nekoliko koraka:

- identifikuju osobine, sposobnosti, interesovanja,
- razvija se inicijativa za traženje informacija i ponude,
- uvažava mišljenje roditelja,

- sagledaju prepreke za izbor zanimanja i
- utiče na optimalno planiranje i ostvarivanje karijere.

Prepoznaju se i otklanjaju razlozi koji dovode da izbori budu pogrešni i učinjeni pod pritiskom, kao na primjer predrasude poslodavaca u vezi sa angažovanjem mladih ljudi s invaliditetom, strahovi i protektivni odnos roditelja. Učenici se stavljaju u aktivnu i poziciju participacije, podiže im se samopouzdanje u odnosu na lične kompetencije, nivo sigurnosti za mogućnosti zapošljavanja.

1.4 Saradnja

Jačanje karijernog vođenja, savjetovanja i orijentacije za učenike s posebnim obrazovnim potrebama za ciljeve ima da izbor bazira na konceptu participacije, desegregacije, ljudskih prava.

Karijerna orijentacija treba da se osnaži kroz obrazovni i proces osposobljavanja i obuke, ojača uloga stručnih saradnika u karijernoj orijentaciji, podstiče kontinuirani profesionalni razvoj kadra, saradnja i razmjena između sistema, obezbijedi samostalan ili podržan rad i zapošljavanje.

Mjere su funkcionalne:

- **Povećanje socijalne uključenosti** dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama i brže uključivanje u radne i društvene procese;
 - **Primjena** zakonskih, strateških, sistemskih, proceduralnih modela, mogućnosti i rješenja i efektivnije korišćenje, umreženost i racionalnost;
 - Unapređenje saradničkog, participativnog kreiranja i implementacije politika i praksi (unutar, između sistema, korisnici, lokalna zajednica) i **razvoj mehanizama monitoringa i koordinacije**;
 - **Dostupnost** izbora, informacija o mogućnostima učenja i sticanja kvalifikacija i zapošljavanja;
 - **Povećanje stručnih i radnih kvalifikacija** učenika s posebnim obrazovnim potrebama;
 - Uspostavljanje **partnerstva** između obrazovnog sistema i poslodavaca;
 - **Zapošljavanje promovisati** kao prednost u odnosu na do sada prisutnu oslonjenost i preferiranje socijalnih davanja;
 - Aktivna **promocija, zastupanje** mogućnosti zapošljavanja prema opštoj populaciji;
 - **Informisanje i edukacija poslodavaca** – prevazilaziti predrasude i nepovjerenje u mogućnosti ove dece i otvaranje novih radnih mjesta;
-

- Aktiviranje **usluge** karijernog savjetovanja i usmjeravanja i skratiti vrijeme prelaska iz obrazovanja u svijet rada kroz razvoj vještina upravljanja karijerom;
- **Podsticanje razvoja usluga** podrške, savjetovanja i psiho-socijalne podrške deci i porodici, procjene.

Ako želimo da brzo pristupimo i utvrdimo okolnosti u kojima dijete raste, živi, uči i razvija se, predložimo aktivnost koja se zove *Karta mreže koja okružuje osobu*¹. To je socijalno dijagnostički instrument koji podseća na sociometrijski postupak i koji daje uvid u detetova interpersonalne i relacije sa porodicom, vršnjacima, a takođe ukazuje na dostupne usluge i resurse

1.4.1 Mehanizam i dinamika na nacionalnom nivou

Na nacionalnom nivou se očekuje:

- 1) Inicijalno se formira Koordinaciono tijelo u koje bi bili uključeni predstavnici ministarstava, agencija, zavoda (školstvo, zapošljavanje, socijalna zaštita, stručno osposobljavanje):
 - Jasnim procedurama rada, saradnje, povezuju se sektori, definiše obim uključenosti, zaduženja, dinamika rada, vođenje evidencije, promocija, izvještavanje;
 - Periodični sastanci organizuju se: kvartalno do polugodišnje za monitoring, koordinaciju, superviziju, analizu ovog procesa;
 - U institucijama se svi upoznaju sa postojećim rješenjima, sprovodi se stalna informisanost i usaglašenost između sektora i institucija.
- 2) Od strane ministarstva zaduženog za oblast obrazovanja, karijernih, školskih i službi zapošljavanja prikupljaju se podaci i mjere i aktivnosti planiraju zasnovane na tim podacima i rezultatima:
 - Formira se baza podataka o deci i mladima s posebnim obrazovnim potrebama i uslugama karijernog savjetovanja, orijentacije i vođenja;
 - Uspostavlja portal za razmjenu podataka, a rezultati periodično šalju školama, servisima zapošljavanja, poslodavcima;
 - Analizira se trend rada, sprovođenja karijernog vođenja i savjetovanja, zapošljavanja, predstavlja i promoviše polugodišnje na sastancima Koordinacionog tijela;
 - Rukovodiocima ministarstava se dostavlja godišnje izvještaj sa preporukama zasnovanim na rezultatima.
- 3) Od strane ustanova obrazovnih politika uraditi dovoljan broj i poboljšati ponudu stručnih programa prema realnim potrebama učenika i tržišta rada:
 - Sa službama zapošljavanja na početku školske godine se sprovodi analiza potreba tržišta rada i izrađuje lista zanimanja i poslodavaca;

¹ https://fism.gov.md/sites/default/files/document/attachments/educatia_incluziva_vol_1.pdf

- Vršiti se analiza potreba učenika na osnovu baze podataka o deci i mladima s posebnim obrazovnim potrebama i uslugama karijernog savjetovanja;
 - Na osnovu procjene potreba tržišta i analize baze podataka koncipirati listu stručnih programa, popis onih koji su modularizovani, kao i zanimanja i dostaviti ih školama radi planiranja i sprovođenja procesa karijernog vođenja, savjetovanja i orijentacije;
 - Osnažiti (obučiti) nastavnike za rad s ovim učenicima.
- 4)** Ministarstva zadužena za oblast rada i socijalnog staranja i obrazovanja, agencije iz oblasti socijalne, dječije zaštite, zapošljavanja, centri za socijalni rad, civilni sektor treba da sprovode aktivnosti podizanja svijesti opšte javnosti i poslodavaca:
- Organizuje se promotivna kampanja o pravima, mogućnostima, benefitima zapošljavanja minimum jednom godišnje (u saradnji sa Koordinacionim tijelom);
 - Sprovode se promotivne i aktivnosti zastupanja kroz kvartalne i regionalne sastanke sa poslodavcima, Privrednom komorom, Unijom poslodavaca;
 - Sprovodi se plan informisanja i edukacije poslodavaca – po procjeni potreba;
 - Organizuju se mreže vršnjačke podrške, savjetovanje putem telefona, društvenih mreža.
- 5)** Agencije obrazovanja, službe savjetovanja za zapošljavanje, civilni sektor formiraju mrežu školskih inkluzivnih timova između nivoa obrazovanja, uz učešće roditelja i karijernih savjetnika:
- Akterima procesa se distribuira početkom školske godine uputstvo i smjernice i vodič za karijerno vođenje i savjetovanje;
 - Izrađuju se baterije instrumenata za prilagođenu procjenu interesovanja, potencijala dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama za karijerno vođenje i orijentaciju;
 - Jačaju se kapaciteti savjetodavaca i osposobljavaju se za rad s decom s posebnim obrazovnim potrebama;
 - Sprovode se zajedničke obuke – po procjeni potreba;
 - Na stručnim sastancima se analiziraju primijenjene metode, oblici rada, pomagala, didaktička sredstva i preduzeta prilagođavanja, potrebe, aktuelni status i nivo funkcionisanja i mogućnosti učenika za dalje školovanje i radni angažman;
-

- Analiziraju se izvještaji sa sastanaka mreže i dalji koraci planiraju na rezultatima;
 - Izrađuju se izvještaji o radu, šalju i prezentuju Koordinacionom tijelu.
- 6) Ministarstvo zaduženo za oblast obrazovanja, agencije obrazovanja, zapošljavanja, službe za karijerno savjetovanje, centri za socijalni rad, civilni sektor formiraju saradničku mrežu škola, karijernih savjetnika i voditelja slučaja:
- Rad saradničke mreže, dinamika susreta i obilazaka definiše se po sljedećem intenzitetu: na početku školske godine, na početku drugog polugodišta, pred obilazak srednje škole ili poslodavaca;
 - Preporučeni model uključivanja i rada članova saradničke mreže s roditeljima se upućuje školama i centrima za socijalni rad, nadovezuje se i prati dinamiku karijernog vođenja djeteta – usmjeren je na razumijevanje i komunikaciju roditelja i praktičara;
 - Sačiniti i distribuirati listu servisa psiho-socijalne podrške za decu i roditelje uz preporuke za koordinaciju na početku procesa vođenja i savjetovanja.

1.4.2 Mehanizam i dinamika na lokalnom nivou

Kada se govori o lokalnom nivou, tada se misli na procese na nivou samih ustanova i službi (obrazovanja, zapošljavanja, savjetovanja), kao i njihovu konkretnu saradnju, neposrednih realizatora i praktičara.

- 1) Na nivou obrazovno-vaspitne ustanova – škole, kreće se od odabira članova, formira se tim i definišu zaduženja i uloge. Sačinjava se vremenski plan rada, sastajanja, protoka informacija, praćenja dinamike realizacije, supervizije:
 - **Uprava škole** formira tim za sprovođenje i praćenje tranzicije. Osigurava pristupačnost ustanove, edukovan kadar, organizuje saradnju, razmjenu, praćenje, protok informacija.
 - **Stručna služba** škole inicira i saraduje s karijernim savjetnicima i sprovodi zajedničku procjenu interesovanja i mogućnosti djeteta; organizuje obuke kadra; ostvaruje kontakte sa drugim ustanovama i uslugama (srednja škola, voditelj slučaja, NVO, pružaoci usluga); razvija mreže vršnjačke podrške; saraduje i savjetuje roditelje.
 - **Nastavnici** prate dijete i njegov školski uspjeh, procjenjuju oblasti interesovanja, kao mentori vode dijete.
 - **Resursni centri**, ukoliko su dostupni, sugerišu asistivnu tehnologiju, adaptaciju nastave, testiranja i radnog mjesta. Ukazuju na vještine i stilove komunikacije, radnu efikasnost.
-

- 2) Na nivou ustanove dečije i socijalne zaštite sačinjava se porodična anamneza, procjenjuje kontekst socijalnog i društvenog funkcionisanja, mjere podrške i angažovanja saradnika i usluga, supervizije.
 - **Voditelj slučaja** radi s porodicom i učenikom, povezuje s uslugama psiho-socijalne i podrške za život u zajednici, personalne i radne asistencije, informiše o mogućnostima uključivanja u osposobljavanje i rad. Podstiče i motiviše na mjere aktivnih politika zapošljavanja: benefite, subvencije kao prednost u odnosu na socijalna davanja. Informiše i edukuje poslodavce.
 - **Karijerni medijator** posreduje između korisnika i poslodavca, pomaže u pripremi i traženju posla, samozastupanju, obučavanju za konkretno radno mjesto, adaptaciji na socijalne i radne zahtjeve, prevenciji odustajanja i napuštanja. Sarađuje u procjeni stepena podrške, izradi i nadgledanju individualnog plana usluga i rada sa korisnikom.
 - 3) Ustanove i službe zapošljavanja sarađuju s obrazovnim i socijalnim ustanovama i servisima. Neposredno učestvuju u procesu vođenja i savjetovanja, zastupanja.
 - **Savjetnik za profesionalno vođenje, informisanje i orijentaciju** sarađuje sa stručnom službom škole tokom procjene ličnih i profesionalnih karakteristika, pruža informacije o programima stručnog obrazovanja, propisanim uslovima za upis, savjetuje u vezi sa mogućnostima zapošljavanja, stanju na tržištu rada i potencijalnim poslodavcima. Posreduje pri angažovanju izvođača profesionalne rehabilitacije. Motiviše i informiše poslodavce: mogućnosti osobe, subvencije, opremanje i sl.
 - **Saradnik centra za profesionalnu rehabilitaciju** se uključuje pred kraj školovanja. Vršiti procjenu radne sposobnosti, osposobljavanje za rad, planira mjere, usaglašava usluge, zaposlenje. Izrađuje plan prilagođavanja radnog mjesta, okruženja, tehničke podrške, opreme i sredstava za rad. Realizuje osposobljavanje za rad na konkretnom radnom mjestu. Sprovodi monitoring i evaluaciju na radnom mjestu.
-

Primjer dobre prakse – Crna Gora

U prilogu nudimo impresije o postignućima karijernog vođenja, savjetovanja i zapošljavanja učenika s posebnim obrazovnim potrebama u Crnoj Gori dobijenih tokom istraživanja o aktuelnoj situaciji, praksi, modelima i preporukama za unapređenje karijernog vođenja, savjetovanja i orijentacije učenika s posebnim obrazovnim potrebama.

„Zapošljavanje je jedan od najsvrshodnijih načina prevencije i prevazilaženja socijalne isključenosti svih, pa i lica sa invaliditetom. Zakonom o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju lica sa invaliditetom, prepoznati su razni benefiti za poslodavce koji zaposle lica sa invaliditetom. Kroz Fond za profesionalnu rehabilitaciju obezbjeđuju se subvencije poslodavcima: bespovratna sredstva za prilagođavanje radnog mjesta i uslova rada za zapošljavanje lica sa invaliditetom; kreditna sredstva po povoljnim uslovima za kupovinu mašina, opreme i alata potrebnog za zapošljavanje lica sa invaliditetom; učešće u finansiranju troškova asistenta (pomagača u radu); subvencije zarade lica sa invaliditetom (donosilac odluka, Crna Gora).“

Takođe, predstavljamo i novouspostavljeni model prelaska iz srednje škole na fakultet, a koji kasnije uključuje zapošljavanje.

„ITP je jako pomogao. Bila sam sumnjičava da će pomoći, ali je moja kćer prisustvovala času na temu turizma, sviđelo nam se objema tako da je upisala taj smjer. Sviđa joj se raznovrsnost ovog posla. Istražuje na internetu dodatno što je interesuje iz oblasti turizma i nastaviće da studira turizam, ako joj se prilagodi obrazovanje na fakultetu.“ (majka srednjoškolke, šever Crne Gore).

Za učenike završnih razreda srednje škole sprovodi se Individualni tranzicioni plan za upis na fakultet, nazvan ITP-3. **Koncipiran je kroz segmente:** 1) Informacije o učeniku/ci od značaja za procjenu i planiranje u vezi sa izborom fakulteta (ostvarena postignuća, usvojena znanja i vještine) i 2) Plan podrške za izbor fakulteta i preporuke za prilagođavanje (koraci, predviđene aktivnosti, razrada aktivnosti i preporuka, odgovornosti, zaduženja, vremenski okvir):

ITP-3 tim čine: učenik, predstavnik uprave škole, odjeljenjski starješina, stručni saradnik, roditelj, savjetnik CIPS-a. Članovi tima na stručnim sastancima analiziraju primijenjene metode, oblike rada, pomagala, didaktička sredstva i preduzeta prilagođavanja, potrebe i mogućnosti i potrebe učenika za dalje školovanje. Roditelji se uključuju u procjenu postignuća, interesovanja i potreba učenika, motivacije u cilju adekvatnog i racionalnog izbora fakulteta.

Resursni centri su se pokazali kao važni saradnici. Procjenjuju očuvane potencijale, vještine i stilove učenja i komunikacije. Pomažu da se predlože mjere propisane Zakonom o visokom obrazovanju za dalja prilagođavanja i organizaciju nastavnog procesa na fakultetu u skladu sa potrebama: nastava na znakovnom jeziku, Brajevom pismu, upotreba asistivne tehnologije, organizacija, način, realizacija, forma i tok predavanja, savladavanja gradiva, tokom provjere znanja koja studentu najbolje odgovara.

Savjetnik centra za informisanje i profesionalno savjetovanje (CIPS) ima ulogu u pružanju informacija i savjetodavnih usluga. Sarađuje sa stručnom službom škole tokom procjene ličnih i profesionalnih karakteristika. Pomaže da se uradi komparacija i usklade lične karakteristika sa zahtjevima fakulteta. Informiše o studentskim domovima, mogućnostima stipendiranja, zapošljavanja i sl.

Neke NVO, poput Udruženja mladih sa hendikepom Crne Gore (UMHCG) su korisni saradnici jer koordiniraju *Studentskom savjetodavnom kancelarijom*. U ovoj kancelariji studenti dobijaju podršku, informacije, pomoć pri upisu na fakultet (princip afirmativne akcije i/li prikupljanje i predaja dokumentacije), prilikom smještaja u studentskim domovima, za dobijanje studentskog kredita i drugih pomoći koje olakšavaju studiranje.

Profesionalna rehabilitaciji u Crnoj Gori

JU Centar za profesionalnu rehabilitaciju predstavlja unaprijeđen sistem podrške i usluga usmjerenih ka konkretnom korisniku, bez obzira na uzrast i vrstu potrebne podrške, a optimalno je usklađen sa njegovim potrebama. U pitanju je novoosnovna usluga, medicinske, socijalne, profesionalne rehabilitacija. Rad se zasniva na pristupu da je jedan od adekvatnijih načina socijalne integracije i rehabilitacije cjelovita priprema za zapošljavanje i uključivanje u život zajednice.

Centar ima za cilj pružanje pomoći i podrške korisnicima sa tjelesnim, intelektualnim, senzornim (vid, sluh, govor), iz spektra autizma i kombinovanim smetnjama, teškoćama u razvoju (učenje, socijalno-emocionalna deprivacija, hronična oboljenja). Članovi osnovnog tima su: pedijatar, ljekari različitih specijalnosti psiholog, defektolog, logoped, socijalni radnik.

Aktivnosti Centra po dolasku i prijemu započinju od strane multidisciplinarnog tima koji vrši kompletnu procjenu i dijagnostiku sposobnosti i mogućnosti korisnika, i na osnovu toga izrađuje Individualni plan podrške, po potrebi u saradnji sa roditeljima. Članovi tima su: pedijatar, ljekari različitih specijalnosti zavisno od vrste i stepena invaliditeta, psiholog, defektolog, logoped. Koordinator aktivnosti je socijalni radnik. Aktivnosti tima su sljedeće:

1. Opservacija korisnika u Centru kroz individualne i grupne aktivnosti;
2. Individualni plan aktivnosti;
3. Priprema i izrada Individualnog plana podrške (IPP);

4. Dokumentovanje, od ulazne dijagnostike pa do samog otpuštanja korisnika iz Centra, sve se dokumentuje na predviđenim formularima;
5. Savjetovanje, podsticanje i motivisanje lica sa invaliditetom na aktivno traženje zaposlenja;
6. Utvrđivanje preostale radne sposobnosti;
7. Povjerljivost informacija i zaštita privatnosti korisnika i porodice.

Dio za socijalnu rehabilitaciju obuhvata: servis za trening životnih i vještina samostalnosti. Osnovna uloga je osposobljavanje za brigu o sebi, korišćenje posebnih pomagala koja pomažu da se savladaju barijere koje postoje zbog smetnje. Obrazovanje i elementarno opismenjavanje namijenjeno je korisnicima koji nijesu završili osnovno obrazovanje. U ponudi su programi neformalnog obrazovanja radi sticanja znanja, vrijednosti, stavova, sposobnosti i vještina usmjerenih na lični razvoj i socijalne aktivnosti. Nude se programi za opismenjavanje na Brajevom pismu, upotrebu znakovnog jezika. Stručni kadar koji učestvuje u realizaciji aktivnosti: socijalni radnik, defektolog, pedagog, psiholog, profesor fizičkog vaspitanja, razredne nastave, radni terapeut.

U dijelu za profesionalnu rehabilitaciju sprovode se obuke za različita zanimanja, kao i profesionalna orijentacija kao stručna i savjetodavna aktivnost usmjeravanja pojedinca prema zanimanju u kojem će imati najveće izgleda za uspjeh, u skladu sa sposobnostima i interesima. Korisniku se nudi upoznavanje sa mogućnostima uključivanja u osposobljavanje i rad, pomoć prilikom izbora odgovarajućih profesionalnih ciljeva; razvijanje socijalnih spretnosti i vještina. Izrađuje se Individualni plan zapošljavanja koji predstavlja pisani plan akcija i postupaka koji identifikuje vrste poslova koje može da obavlja korisnik i liste svih koraka koji treba da se preduzmu da bi postigao cilj.

Na to se nadovezuje prevencija pogrešnog izbora zanimanja. Navedeno uključuje pomoć prilikom traženja odgovarajućeg radnog mjesta; analizu konkretnog radnog mjesta i radnog okruženja, izradu plana prilagođavanja, potrebne opreme i sredstava za rad na tom radnom mjestu. Sprovodi se praćenje u početnoj fazi zapošljavanja (6–9 mjeseci) i sl. Sprovodi se evaluacija uspješnosti procesa rehabilitacije i ocjenjivanje radnih rezultata zaposlenog lica.

Poslije završene profesionalne rehabilitacije u saradnji sa Zavodom za zapošljavanje, svaki korisnik ovladava i vještinama lične prezentacije, načinima traženja posla (molba, CV i druga potrebna znanja i vještine za traženje posla). Kreira se Individualni plan zapošljavanja koji sadrži mogućnosti zaposlenja, uz stalnu podršku stručnih lica sa ciljem da se obezbijedi radno angažovanje.

Stručnjaci i saradnici koji učestvuju u realizaciji aktivnosti su: tehnolog određene specijalnosti (radni terapeut, instruktori); savjetnik za profesionalnu rehabilitaciju, defektolozi, specijalizovan kadar za određena zanimanja.

KOMPETENCIJE I LJUDSKI RESURSI

II. Kompetencije i ljudski resursi

Kompetencije profesionalnog savjetovanja, vođenja i orijentacije najprije treba sagledati u odnosu na najširi, inkluzivni okvir, u kojem se one zahtijevaju..

Riječ je o inkluzivnom društvu koje svaku osobu poštuje i prihvata kao ljudsko biće kojem su pružene jednake mogućnosti, uz fleksibilnost u zadovoljavanju specifičnih obrazovnih i širih društvenih prava i potreba.

Život i rad u inkluzivnom društvu, podrška za razvoj i uključivanje i punu participaciju učenika s posebnim obrazovnim potrebama i njihovo osposobljavanje za samostalan (ili podržan) život i rad, podrazumijeva potrebu za drugačijim i sveobuhvatnijim znanjima, kompetencijama, iskustvima koja vode sposobnostima tolerancije i otvorenosti u cilju učenja i učešća.

Od profesionalca i oblasti profesionalnog savjetovanja, vođenja i orijentacije se zahtijevaju osobine, stavovi, obrasci rada i djelovanja u kojima su zajednički imenitelji karakterne i osobine ličnosti, vrijednosti, vrline, širok spektar znanja i vještina stečenih tokom inicijalnog obrazovanja, ali i dodatnog usavršavanja, uz otvorenost da se stalno uči i razvija (posebno u odnosu na savremene tehnologije učenja, komunikacije i rada), a konačno da se zastupaju i u funkciju stave neotuđiva ljudska prava, prije svega ono na dostojanstven život i rad.

Uvijek treba imati na umu da deca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama treba da budu informisani i aktivno učestvuju u svim fazama, elementima, aktivnostima i pitanjima koji se tiču njih i njihovih života.

Ključne kompetencije se definišu kao prijenosni, višefunkcionalni opseg znanja, vještina i navika koje su potrebne za lično ostvarenje i razvoj, uključivanje u društveni život i za zapošljavanje. Čine ih osnovna znanja, umijeća, stavovi i spolja vidljiva ponašanja koja vode ka uspjehu na radnom mjestu i ličnom životu.

Objedinjavaju akademske, radne, socijalne i personalne kompetencije, kognitivne i ne-kognitivne: kritičko mišljenje, rješavanje problema, interakcija, motivacija, istrajnost, učenje kako se uči, informaciona pismenost, socio-emocionalna umijeća, kreativnost, inovativnost, etika.

Evropska komisija (EK) je definisala osam domena ključnih kompetencija:

- 1) komunikacija na maternjem jeziku,
 - 2) komunikacija na stranom jeziku,
 - 3) matematička, naučna i tehnološka pismenost,
 - 4) vještine u oblasti informaciono-komunikacionih tehnologija),
 - 5) interpersonalne i socijalne kompetencije,
-

- 6) učenje učenja,
- 7) preduzetništvo i
- 8) kultura

Praktičari, savjetnici, nastavnici, voditelji stvaraju optimalan kontekst za razvoj deteta kroz:

1. Interakciju vidljivu u tome da oni promovišu razvoj ambijenta koji je dostupan, pristupačan i adekvatan za svako dijete i u kojem se svako dijete oseća da pripada, da je dobrodošlo, podržano u ispunjenju potencijala.

2. Saradnju sa *porodicom i zajednicom* koju ćemo uočiti kroz to da profesionalci promovišu partnerstvo i učešće porodice u osmišljavanju, realizaciji aktivnosti i mjera za razvoj i učešće učenika/djeteta, tečnu dvosmjernu komunikaciju koja odiše uvažavanjem, poštovanjem.

3. Jednake šanse putem kojih se omogućava, obezbjeđuje i pruža pristupačnost, uključenost u učenje i rad, inkluzivno okruženje i atmosferu, na osnovu punog uvažavanja različitosti, prava da učestvuje i uči bez obzira na bilo koje svojstvo.

4. Pravednost jer se adekvatnim pristupom i odnosom prevenira svaki oblik diskriminacije, razdvajanja, segregacije, bez obzira na različitosti, a vodi ka ravnopravnom uključivanju, pripadanju i učešću.

5. Strategije i okruženje za učenje, uključivanje, socijalizaciju, osposobljavanje i zapošljavanje – koje podržavaju razvoj i radni angažman i osamostaljivanje djeteta, na bazi iskustva, porijekla, interesovanja, sposobnosti i potreba.

6. Procjenu i planiranje koja se sprovodi redovno i sistematski i prati napredak svakog djeteta, procese učenja i postignuća.

7. Profesionalni razvoj i usavršavanje jer ozbiljan i odgovoran profesionalac kontinuirano sagledava sopstvene i potrebe onih sa kojima radi da bi mogao dalje da poboljšava sopstvene kompetencije, određuje pravac u daljem toku učenja, sticanja, unapređenja i proširivanja znanja i vještina.

2.1 Osnovni uslovi i struktura

Kao ulazni uslovi za praktičare u procesu profesionalnog savjetovanja, vođenja i orijentacije se tretiraju sljedeće oblasti: nastavnička profesija, zanimanja kao što su: psiholog, pedagog, socijalni radnik, defektolog...

Riječ je o onima koji su tokom inicijalnog obrazovanja sticali osnovna znanja i praktične vještine za podučavanje i rad s decom i mladima u oblasti obrazovanja i osposobljavanja. Takođe, onih koji su osposobljeni za kreiranje, sprovođenje i praćenje strategija, načina, tehnika učenja, savjetovanja, procjene, podrške tokom obrazovanja i osposobljavanja.

Profesionalci treba da su u stanju da poznaju osobine ličnosti, opis, osobine i specifičnosti dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama (za učenje, komunikaciju, socijalnu interakciju, radni angažman), strukturu i dinamiku obrazovnog procesa, karakteristike tržišta rada i sl.

Samim tim, osnova je fakultetsko obrazovanje, VII 1 stepen nacionalnog okvira kvalifikacija (240 ACTS kredita), praktično iskustvo u dužem trajanju.

Ističe se značaj i važnost što ranijeg uvođenja prilika za sticanje znanja i iskustava sa osobama sa smetnjama u razvoju, kao i različitosti uopšte, i to već na nivou inicijalnog obrazovanja nastavnika. Svrhovito je i praktično i neformalno iskustvo sa osobama sa smetnjama u razvoju za formiranje i mijenjanje stavova prema inkluziji.

U vezi sa tim osnovne kompetencije koje se očekuju od onih koji rade u oblasti profesionalnog savjetovanja, vođenja i orijentacije su:

- Komunikacija na maternjem jeziku;
 - Socijalna i građanska kompetencija;
 - Učenje kako učiti;
-

- Kreativnost;
- Digitalna i tehnološka kompetencija.

Profesionalci treba da poznaju decu sa kojom rade, njihovo iskustvo, porijeklo, karakteristike, faktore koji utiču na zdravlje i razvoj. U odnosu na to oni treba da prepoznaju mogućnosti i koriste vještine koje su potrebne i odgovaraju učeniku, primjenjuju adekvatne strategije, načine i pristupe i uključuju, vode i usmjeravaju svako dijete u mjeri njegovih potreba, usredsređujući se na maksimalno zadovoljavanje i valorizaciju istih i omogućuje uspjeh.

Treba da vladaju tehnikama procjene, savjetovanja: individualno i grupno (baterije testova, intervjui i dr).

Profesionalci u radu treba da vode računa o tome i da su stalno svjesni sljedećeg:

- Da li su u stanju da se stave u poziciju onih sa kojima rade – stanje, način razmišljanja i funkcionisanja?
 - Kako se njihovo ponašanje reflektuje na rad, odnos sa onima sa kojima rade?
 - Koje su obostrane reakcije na takav odnos i ponašanje?
 - Da li stvaraju situacije sopstvene i odgovornosti onih sa kojima rade?
 - Da li živi ono što radi – u ličnom i profesionalnom ambijentu zastupa vulnerabilne i marginalizovane grupe?
 - Da li stvara situacije za iskustveno učenje i razvoj?
 - Da li stvara situacije u kojima se niko ne oseća isključenim?
 - Da li poznaje alternativne načine podučavanja i komunikacije i rad i praksu zasnovanu na prilagođavanju?
 - Da li koristi različite stilove učenja, savjetovanja, interakcije komunikacije i sprečava isključivanje?
 - U kojoj mjeri prepoznaje pozitivna nastojanja i podstiče samopouzdanje i samostalnost onih sa kojima radi?
 - Na koji način se nosi sa izazovima, preprekama – da li prepoznaje i prevazilazi barijere u praksi?
 - Da li zna đe se nalaze i kako se koriste izvori znanja, informacija i komunikacija?
 - Da li prepoznaje sopstvene potrebe i oblasti za usavršavanje?
-

Podrazumijeva se i sposobnost za efikasnu komunikaciju sa nastavnicima, roditeljima i timom za inkluziju, drugim stručnim službama i servisima, u cilju dobijanja dodatnih informacija neophodnih za pružanje podrške učenicima s posebnim obrazovnim potrebama.

Navedena svojstva osnovnih kompetencija ukazuju da se od onih koji su angažovani u procesu profesionalnog savjetovanja, vođenja i orijentacije očekuje:

- Poznavanje zakonskog i strateškog okvira, oblasti prava, inkluzivnih načela, principa;
- Poznavanje maternjeg jezika, ali i drugih načina sporazumijevanja na maternjem jeziku;
- Empatija, senzibilnost, strpljenje, tolerancija, prihvatanje različitosti;
- Organizacija, pouzdanost, odgovornost, pridržavanje kodeksa ponašanja i oblačenja;
- Kreativnost, prilagodljivost, informaciono-tehnološka pismenost i korišćenje savremenih medija komunikacije i društvenih mreža, upotrebe pomagala za kretanje i orijentaciju, komunikaciju, interakciju;
- Nepristranost, izdržljivost, otpornost, upornost, koncentracija i fokus na korisnike;
- Komunikativnost, druželjubivost, saradnja, koordinacija, praćenje, umrežavanje, posredovanje, timski i rad u grupi;
- Refleksija, prevladavanje izazova, konflikta i problema, identifikovanje problema, pronalaženje rješenja, traženje podrške kada je potrebno, prihvatanje tuđih stavova i gledišta i dr.;
- Kulturološka otvorenost i senzibilnost – za porijeklo, kontekst i dinamiku porodice...;
- Analiza, planiranje, organizacija, monitoring i evaluacija, planiranje na dokazima i potrebama.

2.2 Profesionalni razvoj i obuka

Inicijalno obrazovanje dijelom utiče na razvoj kompetencija, ali veliko djelovanje ima profesionalni razvoj. Kada je na nivou bazičnog obrazovanja postavljena dobra osnova, tada se dalje usavršavanje i profesionalni razvoj odnose i usmjeravaju ka krajnje stručnim oblastima i savremenim pristupima u radu.

U odnosu na to obuke bi bile usmjerene ka sljedećem:

1. Model i pristup ljudskih prava:

- Principi inkluzije i nediskriminacije;
 - Usvajanje i primjena modela ljudskih prava: procjena i uspostavljanje procedura;
-

- Specifične karakteristike smetnji i teškoća u razvoju;
- Promocija i zastupanje prava, senzibilizacija tržišta rada i uspostavljanje dijaloga socijalnih partnera.

2. Komunikacija I umrežavanje:

- Zahtjevi u komunikaciji, socijalnoj interakciji, radi i socijalnoj inkluziji;
- Kreiranje osnove i modela sradnje i umrežavanja, odabira aktivnosti;
- Poznavanje programa stručnog obrazovanja, ponude i zahtjeva tržišta rada;
- Poznavanje vrsta, karakteristika, svrhe i namjene dostupnih servisa u zajednici;
- Komunikacija, potrebe i podrška roditeljima.

3. Metodologija pružanja usluga:

- Testovi i instrumenti za procjenu potreba, interesovanja, mogućnosti i strukture, forme, tehnike sprovođenja;
- Procjena i prilagođavanje prema smetnjama i teškoćama u razvoju;
- Vođenje evidencije i izvještavanje;
- Izrada i sprovođenje IROP-a i ITP-a.

4. Okruženje, psihopedagoška prilagođavanja, praćenje i evaluacija:

- Prepoznavanje i otklanjanje prepeka u okruženju;
- Primjena savremenih pristupa i tehnologija (asistivne, augmentativne, potpomognute) za učenje, interakciju, komunikaciju, socijalizaciju i rad;
- Nastavni materijal, sredstva i pomagala za: procjenu interesovanja i mogućnosti, pružanje podrške u učenju, osposobljavanju, traženju i zadržavanju posla.

Specifične adaptacije za pojedine smetnje u razvoju:

- Prilagođavanje deci sa smetnjama iz spektra autizma – vizuelni pristupi, komunikacija uz pomoć sličica, strukturisano podučavanje, modifikovanje ponašanja društvene priče i dr.;
 - Prilagođavanje deci sa intelektualnim smetnjama – organizovanje iskustvenog učenja, očiglednost, sažimanje, organizovanje radnog materijala;
 - Prilagođavanje deci s tjelesnim smetnjama – rukovanje priborom i radnim materijalom, orijentacija u prostoru, na papiru; podrška u komunikaciji: da razumljivo ispriča, odgovori na pitanja;
 - Prilagođavanje deci sa smetnjama vida – taktilne oznake, osvjetljenje, orijentacija, pomagala, radni materijal i pribor za decu sa smetnjama vida, Brajevo pismo;
-

- Prilagođavanje deci s smetnjama sluha – znakovni jezik, ščitavanje, eliminisanje ometača zvuka, drugih prepreka, organizovanje štampanog materijala, fontova, vizuelna komunikacija i sl.;
- Psihoterapija – za situacije dodatne podrške, intervencije, poboljšanje cjelokupnog kvaliteta života;
- Vođenje evidencije o svom radu sa učenikom/učenicima s posebnim obrazovnim potrebama i izvještavanje;
- Obavljanje poslova u skladu sa standardima zaštite zdravlja i okoline.

Primjer dobre prakse - Austrija

Youth Coaching

Program Youth Coaching/karijerno vođenje mladih započeo je 2012. godine i implementiran je u cijeloj zemlji tokom 2013. godine. U teškim periodima donošenja odluka mnogi mladi trebaju stručni savjet i podršku, posebno u vezi sa njihovim planovima za budućnost i izborima u vezi sa karijerom.

Glavni cilj ovog programa je razviti realne izgleda, ideje i izbore za svoju budućnost.

Program nudi različite organizacije koje podržavaju socijalne radnike i druge stručnjake koji rade s različitim ciljnim grupama mladih koji se nalaze u školama i van njih.

Jedna od aktivnosti je kontakt s mladim ljudima sa ciljem završavanja i okončanja obrazovanja. Youth coaching ili karijerno vođenje mladih se takođe nudi na nivou srednje škole.

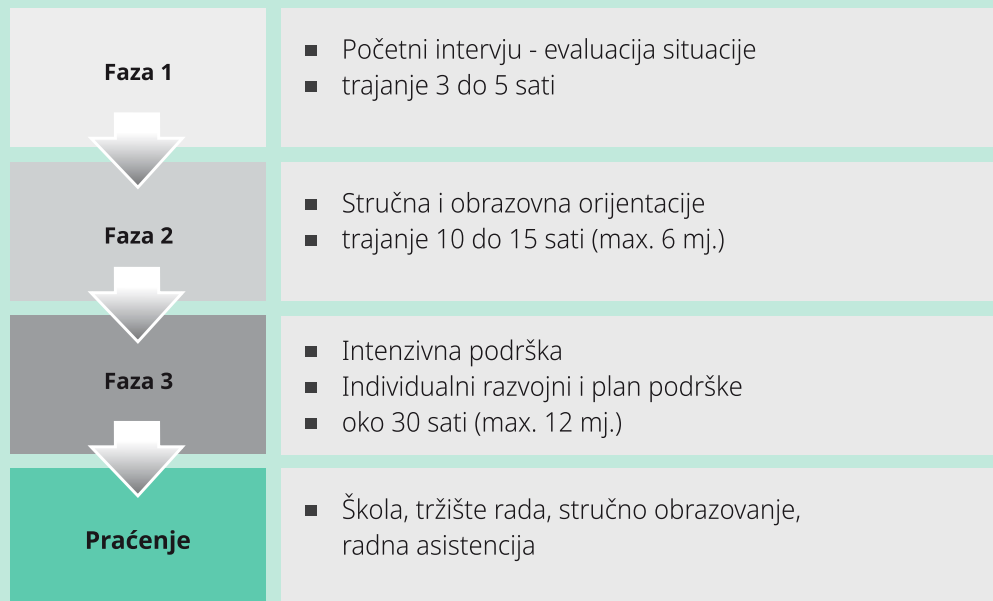
Osim toga Youth coaching ili karijerno vođenje mladih postoji i za mlade koji nijesu u sistemu obrazovanju (napustili su školu) niti su u procesu obuke ili zapošljavanja. Glavne ciljne grupe su:

- Mladi ljudi koji nijesu uspješno završili školu;
- Kojima treba pomoć u pronalaženju pripravničkih mogućnosti ili mogućnosti obuke;
- Mladi ljudi u riziku od marginalizacije ili koji imaju potrebu za dodatnom podrškom i pomoći.

Mladim ljudima se pruža pomoć kada se suočavaju sa poteškoćama u nastavku ili izboru daljih puteva kojima će se kretati u procesu obrazovanja i obuke ili koji su već napustili obrazovni sistem. Oblasti rada se kreću od ličnih i porodičnih problema do zloupotrebe psihoaktivnih supstanci, ili drugih problema u vezi sa školom.

Program je besplatan i čini ga jednostavan sistem savjetovanja i podrške u pitanjima obrazovanja, karijere ili ličnih izazova i problema.

Sprovodi se kroz 3 faze.

Faza 1 uključuje početni intervju. Angažovani profesionalac istražuje opseg opštih problema koje treba rješavati. Prva faza često uključuje razgovor o individualnim karakteristikama i mogućnostima, idejama i potrebama za dalje obrazovanje i obuke. Neki mladi zahtijevaju kratkoročne intervencije i savjetovanje i uspijevaju brzo da samostalno nastave i odaberu nastavak školovanja.

Za one sa zahtjevnijim i kompleksnijim problemima i izazovima se sprovede mjere iz faza 2 i 3. Faza 2 podrazumijeva detaljnije i dublje savjetovanje u odnosu na ciljano usmjeravanja na stručno obrazovanje. Sprovodi se analiza snaga i slabosti i potreba za podrškom u donošenju odluka, organizovanju i sprovođenju dodatne podrške.

Faza 3 nudi kontinuiranu jednogodišnju intenzivnu podršku kroz postavljanje plana ličnog razvoja. Na kraju se izrađuje izvještaj i predaje korisnicima procesa. Takođe se pruža posredovanje i ostvaruje kontakt s poslodavcima, stručnim školama. Nudi se najbolje rješenje za sve.

Važno je da se sprovede naknadne aktivnosti koje osiguravaju održivost, trajanje kao i praćenje i podršku. Uključuje zadržavanje ili ponovno uvođenje u obrazovni sistem, Dalju pomoć kroz zapošljavanje, ukoliko je potrebno.

Radna asistencija

Servis pomoći za rad je individualizovan i pruža savjete i podršku za mlade ljude spremne za radno angažovanje i uključivanje u posao u procesu traženja pripravničkog staža, pronalaženja mogućnosti obuke ili posla.

Ciljna grupa su mladi uzrasta od 15 do 24 godine, a sa smetnjama ili teškoćama u razvoju kao što su: poteškoće učenja, tjelesne/fizičke, intelektualne, senzorne smetnje, emocionalne teškoće, mentalni problemi. Tu su i mladi koji su u spe-

cijalnom ili integrisanom obrazovanju, ili oni koji su već obuhvaćeni programom Youth coaching. Supervizija traje oko jednu godinu.

Servis za mlade ljude:

- Konsultacije/savjeti/informacije o karijernim mogućnostima – stručna orijentacija (pripravništvo, obuka, obrazovanje).
- Pomoć u pronalaženju posla na prvom tržištu rada (npr. pripravnički staž, produženi pripravnik, djelimična kvalifikacija, sertifikovana zanimanja).
- Podrška i pomoć u aplikacijama (na primjer apliciranje i prijava za posao, kontakti s poslodavcima, intervjui za posao, organizacija pripravništva itd.).
- Pomoć u prevazilaženju konflikata na radnom mjestu.
- Intervencija u krizi za opasna radna mjesta (npr. lični voditelj za stručno školovanje).

Usluge za poslodavce:

- Konsultativni servis za poslodavce – informacije o mogućnostima podrške i obuke, finansiranju troškova rada, pojašnjavanje radnih potencijala mlade osobe.
- Savjetovanje i podrška za socijalnu integraciju u radnoj organizaciji (firmi, preduzeću), podizanje svijesti i senzibilizacija svih zainteresovanih strana, uključujući savjetovanje za dobru saradnju na radnom mjestu.
- Pomoć u konfliktnim situacijama na radnom mjestu.

Program za pomoć tokom obuke podržava učenike u specijalnom ili integrisanom stručnom obrazovanju. Program pruža različite vrste podrške mladima u riziku, nepovoljnom položaju, iz marginalizovanih grupa ili sa smetnjama u razvoju dok pohađaju školovanje ili tokom programa obuke na radnom mjestu. Cilj je da olakša uspješan završetak obuke kroz pripremu, praćenje i podršku za dugoročno i održivo uključivanje na tržište rada.

Servisi za mlade ljude – vođenje i savjetovanje pokriva cjelokupan period trajanja školovanja i programa obuke: podrška za pripremu za stručno obrazovanje; podrška za učenje tokom stručnog školovanja.

Usluge za poslodavce: priprema ugovora s učenicom; kontakt sa stručnom školom; pronalaženje zajedničkih rješenja u nekim problematičnim i izazovnim situacijama.

KLJUČNI FAKTORI USPJEHA

III. Ključni faktori uspjeha

Uspješno vođenje i savjetovanje zavisi od višestrukih faktora i činioca. Jedino njihovo sadejstvo i kombinacija mogu osigurati uspješne ishode i rezultate.

- **Okruženje** - Ovo znači da proces počinje od sistemskih rješenja i s nivoa politike, preko usluga socijalne i dječije zaštite, potom vasitno-obrazovnog sistema, bez obzira na u kakvom porodičnom okruženju dijete odrasta. Takođe je važno koliko su dostupne i na koji način se pružaju usluge savjetovanja.
- **Sistem profesionalne podrške** – Nastavnici, savjetnici, svi profesionalci koji rade u ovoj oblasti utiču na mlade ljude i kvalitet njihove odluke.
- **Porodični i socijalni sistem** – Roditelji imaju veliki uticaj. Kada se dođe do karijernog vođenja i savjetovanja, važno je da li kako podržavaju svoju decu u donošenju sopstvenih i samostalnih odluka. Vršnjačka grupa u kojoj mladi provodemo većinu svog slobodnog vremena takođe je značajno utičući faktor.

3.1 Okruženje

Karijerno vođenje i savjetovanje učenika s posebnim obrazovnim potrebama je pravac u obrazovnom savjetovanju i predstavlja skup opcionih i savjetodavnih aktivnosti koje se izvode na pedagoški, opšti i specijalizovan način. Ovi načini su osmišljeni tako da obezbijede psihološku, moralnu i informativnu podršku učenicima s posebnim obrazovnim potrebama odgovarajućih obrazovnih i profesionalnih opcija.

Glavnu ulogu karijernog vođenja i savjetovanja za učenike treba sagledavati iz dvostruke perspektive – društvene i profesionalne. Ovakav pristup treba podržati kroz konsultantske aktivnosti koje preduzimaju nastavnici, psiholozi i sl., kao i kroz psiho-pedagošku pomoć koja se pruža kroz usluge inkluzivnog obrazovanja.

Ciljevi procesa karijernog vođenja i savjetovanja, objavljeni u Deklaraciji Međunarodnog udruženja za škole i profesionalnu orijentaciju, usvojenoj u Štokholmu 1995, usmjereni su ka razvoju sljedećih kapaciteta kod učenika i studenata:

- razumijevanje i procjena;
- efikasna komunikacija sa drugima;
- pravljenje planova za sopstvenu karijeru i odabir adekvatne obuke;
- razmatranje alternativnih karijera;
- uspješno suočavanje sa različitim preprekama u procesu zadobijanja mjesta u društvu i na tržištu rada.

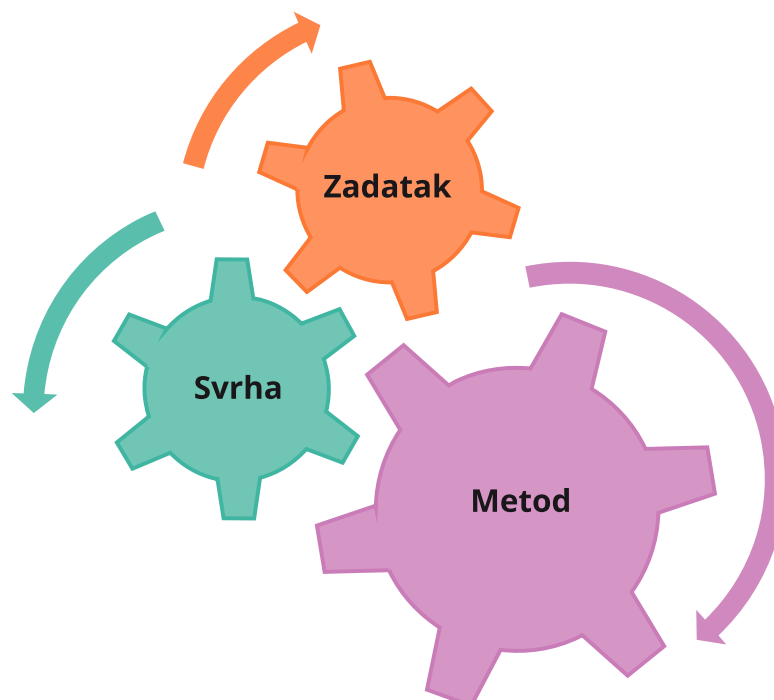
Ukoliko se u postizanju ustanovljenog isprijeh bilo kakve prepreke, koje ograničavaju proces, ne smije se zanemariti činjenica da na učenike s posebnim obrazovnim potrebama u procesu obezbjeđivanja karijernog vođenja i savjetovanja direktno utiče njihov rast i razvoj, koji karakterišu:

- materijalne i finansijske mogućnosti dece i njihovih roditelja;
- resursi za informisanje i obuku koji su na raspolaganju deci i roditeljima;
- situacije i obrazovne aktivnosti u koje su deca uključena

Karijerno vođenje i savjetovanje je proces istraživanja fokusiran na sljedeće aspekte:

1. istraživanje ličnih karakteristika – učenici/studenti uče zbog čega je važno poznavati i identifikovati metode kojima je moguće postići samoinformisanje;
2. istraživanje svijeta zanimanja – studenti uče o tome de da tragaju za informacijama o različitim zanimanjima, koje su karakteristike tih zanimanja i kako da prave poređenja među njima;
3. istraživanje pravih/adekvatnih zanimanja – studenti uče o tome kako da identifikuju zanimanja koja su kompatibilna sa njihovim stručnim profilom i kako da sakupe što je moguće više informacija o tim zanimanjima;
4. istraživanje obrazovnih alternativa/puteva koji mogu biti kompatibilni zanimanjima – oni koji uče, uče kako da identifikuju obrazovne alternative, kako da ih procijene i kako da donesu odluku o svom obrazovnom putu.

Aktivnosti karijernog vođenja i savjetovanja za učenike s posebnim obrazovnim potrebama mogu se primijeniti u tri dimenzije²:

² https://fism.gov.md/sites/default/files/document/attachments/educatia_incluziva_vol_1.pdf

- 1) **Zadatak** pokazuje na koga ili šta je usmjerena i fokusirana savjetodavna intervencija. Iz perspektive zadatka, intervencije mogu biti usmjerene na decu, porodice, razred, školu, lokalitet, udruženje ili instituciju.
- 2) **Svrha** intervencije može biti: da spriječi ili sanira teškoće u dečijoj adaptaciji i u njihovom uključenju u tržište rada. Isto tako objašnjava i zašto je intervencija potrebna ili očekivana.
- 3) **Metod** uspostavljanja kontakta i rada s detetom prikazuje način intervencije: kroz pružanje direktne usluge, koji zahtijeva direktan kontakt i komunikaciju između konsultanta i osobe koja je korisnik konsultacije; kroz konsultacije i obuku, uz druge profesionalce; kroz medije.

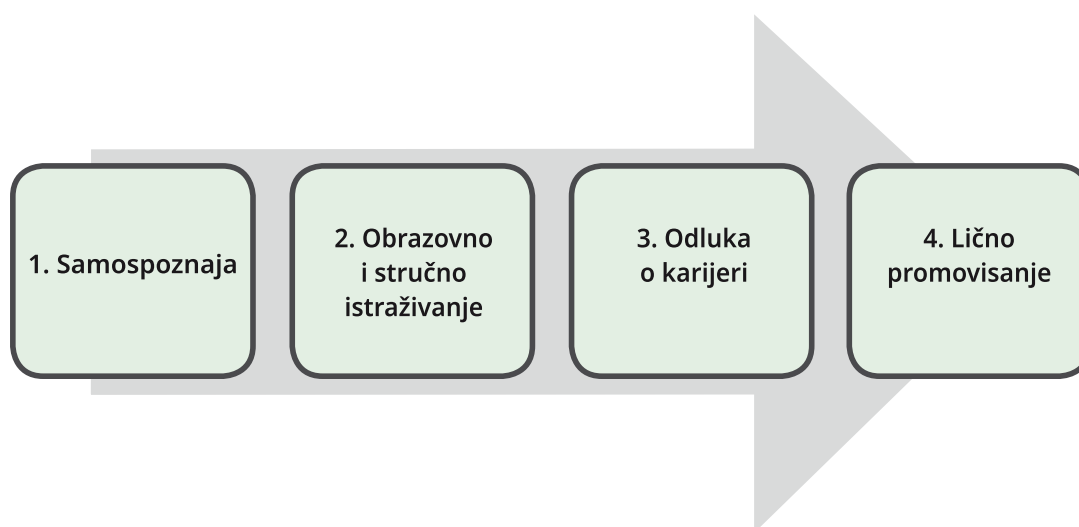
3.1.1 Faze

Faze karijernog vođenja se nadovezuju i prate jedna drugu.

Faze karijernog vođenja i savjetovanja usko zavise jedna od druge i fokusiraju se na korake:

1. **Samospoznaja** – identifikovanje interesovanja, vrijednosti, vještina i sposobnosti deteta ili mlade osobe;
2. **Obrazovno ili stručno istraživanje** – podrazumijeva centralizaciju informacija o prilikama za obrazovanje i zapošljenje;
3. **Odluka o karijeri** – odabir jedne od opcija na raspolaganju u datom trenutku;
4. **Lično promovisanje** – sistematizacija i prezentacija informacija o ličnom obrazovanju i profesionalnim vještinama, interesovanjima i iskustvima u ispunjavanju karijernih ciljeva.

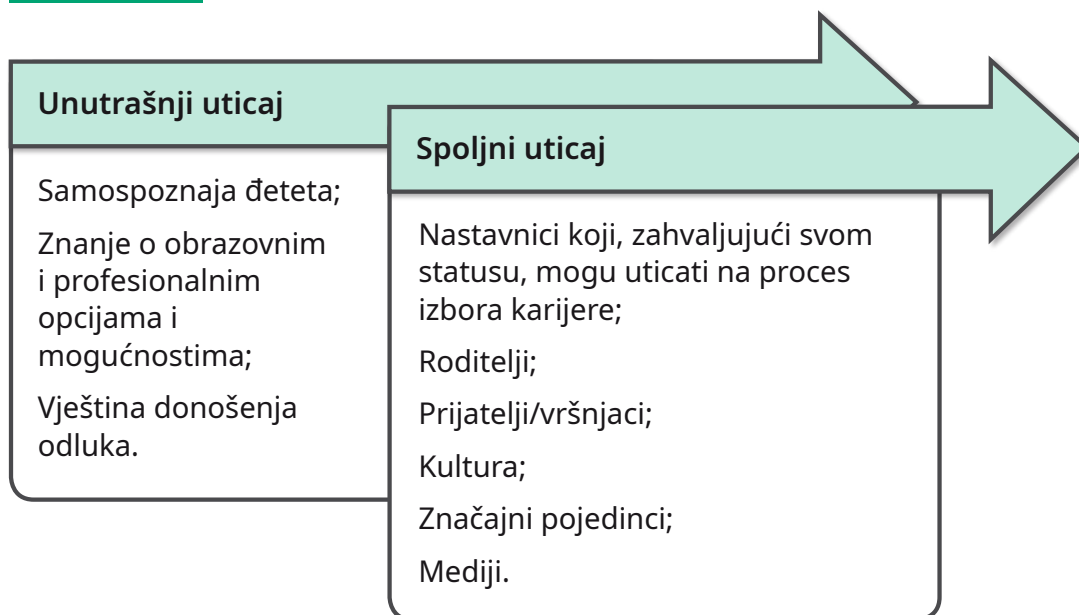
Ilustracija 2. Faze karijernog vođenja

Sukcesivan prolazak učenika s posebnim obrazovnim potrebama kroz ove faze obezbeđuje efikasnost karijernog vođenja i savjetovanja.

Stoga su karijerno vođenje i savjetovanje glavna svrha obrazovnog sistema. Ovaj pristup je upotpunjen serijom unutrašnjih i spoljnih uticaja. Proces karijernog vođenja i savjetovanja učenika s posebnim obrazovnim potrebama trpi određene uticaje: **unutrašnje i spoljne**. Unutrašnji predstavljaju stanja i karakteristike osoba koje imaju uticaj na njihov obrazovni i profesionalni put. Spoljni se odnose na ljude koji mogu uticati na odluku o karijeri.

Ilustracija 3. Uticaji

3.1.2 Ljudski resursi

Ljudski resursi u obrazovnim institucijama i službama podrške imaju izuzetno važnu ulogu u procesu karijernog savjetovanja i savjetovanja za učenike s posebnim obrazovnim potrebama.

Uloga obrazovnih institucija u obezbjeđivanju usluge karijernog vođenja i savjetovanja može se identifikovati na najmanje tri nivoa:

1. Na nivou organizacije obrazovnog sistema - U zavisnosti od vrste ustanove, profila i specijalizovanosti škole, savetovanje i karijerno vođenje obezbeđuju se na odgovarajući način kako bi se olakšo izbor stručnog obrazovanja učenika
2. Na nivou sadržaja obrazovanja - for the free and full appraisal by the personality of each individual Sadržaj obrazovanja je glavni instrument putem koje se učenik uvodi svakodnevno i životno funkcionisanje da bi mogao da se uvaži i iskoristi puni potencijal svake osobe

3. Na nivou specifičnih postupaka u vođenju i savjetovanju - Specifične akcije usmjerene su na poznavanje ličnosti učenika i prikupljanje informacija o školi, i u najvećoj mjeri doprinose postizanju profesionalne zrelosti učenika.

Prema kriterijumima odnosa između škole i usluga karijernog vođenja i savjetovanja, literatura razlikuje četiri tipa **sistema karijernog vođenja i savjetovanja**:

1. Sistemi u kojima se **karijerno vođenje i savjetovanje vrši van škole, kroz specijalizovane sisteme**;
2. Sistemi u kojima se školska **orijentacija vrši u školi, a stručna orijentacija van škole, kroz podršku u zapošljavanju**;
3. Sistemi u kojima se **karijerno vođenje i savjetovanje vrši u školi, kroz sadržaj obrazovanja i druge obrazovne aktivnosti**;
4. Sistemi u kojima se školska **orijentacija vrši u školi, preko savjetnika za učenike i roditelje**.

Specijalisti za stručno savjetovanje smatraju da usluge koje obezbjeđuje škola imaju veću pristupačnost, stabilnost i pružaju veću mogućnost izbora, a isto tako obezbjeđuju i veći postotak preciznih preporuka u poređenju sa uslugama pruženim van škole.

Karijerno vođenje i savjetovanje se sprovodi u školama na nekoliko nivoa, od nivoa disciplina koje učenici izučavaju do nivoa specifičnih aktivnosti koje izvode stručnjaci. Kroz svaki predmet i svaku lekciju, učenici otkrivaju ne samo novo znanje i informacije već i razvijaju različite vještine, formiraju interesovanja, konsoliduju određene vrijednosti, drugim riječima, otkrivaju sami sebe.

Uloga odjeljenjskih starješina, kao vodiča i mentora timova učenika/studentata, nije ograničena na karijerno vođenje već uključuje i mnoštvo drugih aktivnosti, od sastanaka sa roditeljima, predavanja i individualnih sastanaka do vanškolskih i dodatnih aktivnosti sa učenicima, ali i sa nastavnicima. Kod svih ovih tipova aktivnosti, starješina može pristupiti specifičnim elementima karijernog vođenja i savjetovanja za sve učenike. Samo na ovaj način nastavnici mogu izvršiti blagotvoran i koristan uticaj na sve učenike u učionici. Ukoliko je odnos između učenika i nastavnika zasnovan na autoritativnom stavu, koji najčešće označava dominaciju i zahtijeva poštovanje i poslušnost postignute putem straha i neopravdanog kažnjavanja, onda atmosfera u učionici neće biti inkluzivna. A u takvoj sredini ništa se ne čini iz ubjeđenja ili zbog iskrene želje. Jasno je da omogućavanje pristupa kvalitetnom obrazovanju svakom detetu, uključujući i decu i mlade s posebnim obrazovnim potrebama, zahtijeva veoma dobru profesionalnu obuku nastavnog i nenastavnog osoblja.

Nastavnici moraju **uzeti u obzir sljedeća pitanja kako bi osigurali učešće svakog djeteta:**

- Da li se prema svim učenicima odnosim s poštovanjem?
- Da li kod svih učenika podstičem samopouzdanje?
- Jesam li razvio kodeks ponašanja u instituciji zajedno sa učenicima?
- Da li svi učenici imaju zaduženja u učionici?
- Da li svakog učenika ohrabrujem da ostvari svoj potencijal?
- Da li svoj autoritet ispoljavam na konstruktivan način?
- Da li učenici poštuju pravila iz ubjeđenja ili zbog konformizma?
- Da li mi je stalo do svakog učenika i da li ih posmatram kao zasebne ličnosti?
- Da li poznajem i poštuju različitosti između učenika?
- Da li podstičem saradnju i atmosferu dobrog razumijevanja ili mi je samo stalo do akademskih rezultata?
- Da li sam fleksibilan i druželjubiv nastavnik?
- Da li uvijek ohrabrujem učenike i dajem im do znanja da cijenim njihov trud?
- Da li mi učenici vjeruju? Ukoliko mi vjeruju, kakav dokaz imam za to?
- Da li integrišem svoje lično ponašanje, opštjeljske i promovisane nacionalne vrijednosti u nastavni proces?

Stoga, nastavnici i specijalisti u instituciji moraju iskoristiti širok spektar aktivnosti obuke kako bi razumjeli filozofiju inkluzije, kako bi bili svjesni važnosti karijernog vođenja i savjetovanja i kako bi bili lično motivisani da sprovedu aktivnosti karijernog vođenja i savjetovanja.

U procesu karijernog vođenja i savjetovanja učenika s posebnim obrazovnim potrebama, službe podrške u inkluzivnom obrazovanju, nastavnici i specijalizovano osoblje (specijalizovani nastavnici i rehabilitatori, pomoćnici u nastavi i/ili pomoćni nastavnici, psiholozi, socijalni radnici, pedagozi itd.) imaju naročito važnu ulogu.

Pomoćni nastavnici ili asistenti u nastavi su termini sa dvojakim značenjem u inkluzivnom obrazovnom kontekstu: služba tehničke pomoći ili dio minimalnog paketa inkluzivno-obrazovnih usluga. Osnovni zadatak pomoćnih nastavnika je da obezbijede psiho-pedagošku pomoć deci i mladima s posebnim obrazovnim potrebama. Oni imaju brojne odgovornosti poput:

- da olakšaju i podrže obrazovnu inkluziju dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama;
 - da učestvuju, zajedno sa nastavnim osobljem i drugim specijalistima, u razvoju IROP-a;
-

- da sarađuju sa nastavnim osobljem i drugim specijalistima na postizanju ciljeva IROP-a i uspostavljanju praktičnih načina rada sa decom s posebnim obrazovnim potrebama;
- da razvijaju i/ili primjenjuju strategije podrške u svim oblastima školskog rasporeda, kao i da identifikuju neophodne i prikladne resurse za njihovo ispunjenje;
- da podržavaju i pomažu individualne ili grupne obrazovne aktivnosti, da pomažu deci i mladima s posebnim obrazovnim potrebama u pripremi nastavnog procesa;
- da pripremaju, u skladu sa uputstvima nastavnika, individualizovane didaktičke materijale, u skladu sa poteškoćama u učenju koje učenici imaju;
- da podrže nastavnike u grupama/razredima koje pohađaju deca i mladi s posebnim obrazovnim potrebama.

Psiholozi imaju ulogu da olakšaju deci adaptaciju na obrazovno okruženje i maksimalno ostvarenje njihovog potencijala za školovanje i društvenu participaciju, izvršavajući sljedeće osnovne zadatke:

- **procjena:** izvještavanje u skladu sa postojećim normama i standardima, kroz primjenu različitih metoda i specifičnih alata kako bi se procijenio nivo razvoja mentalnih procesa i ličnosti deteta kao cjeline;
- **pomoć:** konsultacije, savjetovanje, praćenje dece sa određenim razvojnim nedostacima kako bi se njihovi efekti umanjili ili eliminisali;
- **sprečavanje** teških situacija;
- **pomoć, savjetovanje** nastavnika, roditelja ili staratelja i drugih odraslih osoba koje rade sa decom s posebnim obrazovnim potrebama.

Jedan od osnovnih pravaca u aktivnostima psihologa su psihološko savjetovanje i aktivnosti usmjerene ka ličnom razvoju.

1) **Psihološko savjetovanje** (individualno i/ili grupno) uključuje:

- sesije psihološkog savjetovanja sa decom radi sprečavanja i smanjivanja napuštanja, tokom adaptacije na obrazovni proces, prevazilaženja konfliktnih situacija, razvoja vještina otpornosti; optimizovanja komunikacije, međuljudskih odnosa, prevazilaženje neuspjeha u školi i problema u ponašanju;
- savjetovanje učenika u donošenju odluka o karijeri, obezbjeđivanje podrške u razvoju pravca obrazovnog karijernog savjetovanja;
- psihološke savjetodavne sesije sa roditeljima/pravnim zastupnicima deteta kako bi se spriječile ili smanjile poteškoće sa učenjem, međuljudskim vezama, ponašanjem, razvojem roditeljskih vještina, optimizacije odnosa roditelj – dijete itd.;

- savjetodavne sesije sa nastavnicima i starješinama radi identifikacije problema specifičnih za uzrast, grupu/klasu dece i individualne razvojne osobine dece, identifikacije njihovih uzroka i učešće u njihovom rješavanju, i radi organizovanja i primjene različitih preventivnih aktivnosti itd.

2) Aktivnosti usmjerene ka ličnom razvoju uključuju:

Izbor i elaboraciju programa intervencije po različitim poljima razvoja (kognitivni, komunikacijski, socio-emocionalni, adaptivno ponašanje itd.

- primjena programa intervencije za razvoj mentalnih procesa; razvoj pro-socijalnih kompetencija i/ili socio-emocionalnih vještina – komunikacija, saradnja, pregovaranje, veze/odnosi, adaptacija na zahtjevne životne situacije, rješavanje problema i donošenje odluka;
- razvoj vještina individualne samospoznaje, samoprocjene i ličnog razvoja;
- prevazilaženje izazovnih situacija, konflikata, rizika itd.

Kako bi se osigurao sveobuhvatan, kvalitativan i kvalifikovan pristup karijernom vođenju i savjetovanju za učenike s posebnim obrazovnim potrebama, neophodno je uključiti u ovaj proces sve raspoložive ljudske resurse u sistemu karijernog vođenja i savjetovanja: nastavno osoblje, kao i specijalizovano osoblje, druge specijalizovane službe na ovom polju, izvan obrazovnih institucija (npr. centre za karijerno vođenje).

Primjeri dobre prakse

Crna Gora | Resursni centri

Resursni centri su nekadašnje specijalne škole – posebne ustanove koje razvijaju i primjenjuju razne programe pomoći inkluzivnom obrazovanju. Cilj je da olakšaju, zajedno sa ostalim službama, obrazovnu inkluziju dece s posebnim obrazovnim potrebama i njihovo osnaživanje za nezavisan život, kroz: ranu intervenciju – rehabilitaciju, tretmane, aktivnosti povećanje dostupnosti usluga, obezbjeđivanje asistivnih tehnologija, podrške, savjetovanja, davanje ideja za adaptacije i prilagođavanja za nastavnike u inkluzivnom obrazovanju, profesionalce, roditelje (u redovnim predškolskim i školskim ustanovama), planiranje i izvođenje aktivnosti obrazovne podrške za decu i mlade s posebnim obrazovnim potrebama; obezbjeđivanje specijalizovane psihološke terapije govora; obezbjeđivanje koordinacije svih intervencija podrške i stvaranje uslova za izvođenje aktivnosti podrške sa decom; procjena specifičnih potreba i davanje preporuka za dečije učešće; organizovanje zajedničkih aktivnosti sa tipičnom decom; promocija dečijih prava i zastupanje inkluzivnog obrazovanja; obezbjeđivanje metodološke pomoći nastavnom i nenastavnom osoblju.

Republika Moldavija | okružna ili opštinska služba psiho-pedagoške pomoći

Postoji različit model za podršku i rad sa decom. U nekim slučajevima, na raspolaganju je *okružna ili opštinska služba psiho-pedagoške pomoći*³. Ova služba vrši kompleksnu procjenu dece za obrazovnu inkluziju i profesionalnu orijentaciju, ustanovljava koje su to posebne obrazovne potrebe dece i daje preporuke koje se tiču mjera intervencije i službi podrške za obrazovnu inkluziju, u skladu sa specifičnim potrebama dece. Ciljevi ove službe su sljedeći⁴: a) kompleksna evaluacija razvoja dece i rana identifikacija njihovih specifičnih potreba; b) utvrđivanje posebne obrazovne potrebe i davanje preporuka koje se tiču mjera intervencije i službi podrške za obrazovnu inkluziju; c) obezbjeđivanje psiho-pedagoške pomoći deci i njihovim porodicama; d) obezbjeđivanje metodološke pomoći nastavnicima, pomoćnim nastavnicima, psiholozima i drugim specijalistima u radu sa decom s posebnim obrazovnim potrebama, ili sa predškolskom i decom u osnovnoj i srednjoj školi koja su u riziku, te lokalnoj javnoj upravi.

Austrija | menadžeri slučajeva

U nekim slučajevima, postoje licencirani pružaoci usluga koji rade kao menadžeri slučajeva i mladih osoba ili savjetodavci, kako bi deci obezbijedili usmjerenje, podršku i nadzor kroz procese školovanja i obuke za posao⁵. Oni rade sa decom tokom jedne ili više školskih godina i prikupljaju različite informacije: o godinama provedenim u školi; nivou obrazovanja; o tome da li su deca ili više nijesu školskog uzrasta, o njihovom jeziku i kulturi. Oni prikupljaju i takve informacije kao što su broj socijalnog osiguranja, podaci o državljanstvu, o osobi za kontakt. Informisani su o situaciji u kojoj deca žive (u kompletnoj ili razdvojenoj porodici, sa jednim roditeljem ili u hraniteljskoj porodici). Oni opisuju karakteristike dece i mladih s

³ Republic of Moldova

⁴ Monitorul Oficial al Republicii Moldova, 20. 09. 2013, nr. 206-211/823

⁵ Austrija

posebnim obrazovnim potrebama; tip škole i istorijat: odakle – dokle. Isto tako koordiniraju i bilježe mjere koje su preduzete, navode one koji pružaju podršku, savjetnike, terapeute, rehabilitatore i ostale službe u procesu. Isto tako, obezbjeđuju pomagala, prilagođavanja, uspostavljaju i ohrabruju vršnjačku podršku. Zajedno sa decom, predlažu karijerne aspiracije, listu sa navedene najmanje tri željene profesije, i opisuju te izbore: odgovori na pitanje „zašto?“ Zatim, brinu se o, prate i upravljaju karijerama/stažiranjem: sektori, kompanije, godina, trajanje. Nadalje, istražuju potrebe za benefitima i povezuju korisnike sa odgovarajućim socijalnim službama.

3.1.2.1 Roditelji

Moderna praksa karijernog vođenja i savjetovanja pokazuje važnost uključenja roditelja u ovaj proces. Povećanje djelotvornosti roditeljskog uključivanja moguće je kroz:

- Pružanje podrške roditeljima kako bi razumjeli potencijale svoje dece i kako bi ih se osnažilo da prevaziđu uspostavljanje pretjerano zaštitničkog odnosa prema deci;
- Pružanje psiho-socijalne podrške roditeljima;
- Umanjivanje uticaja predrasuda i stereotipa na odabir zanimanja, poslodavce i tržište rada;
- Učvršćivanje uvjerenja kod roditelja da moraju biti uključeni u proces izbora karijere za njihovu decu i da mora postojati njihova saglasnost prilikom konačnog izbora;
- Obezbeđivanje informacija o mreži škola i o tržištu rada;
- Ohrabrivanje dječjih interesovanja koja razvijaju u školi.

Roditelji treba da podrže mlade osobe u donošenju slobodne odluke u skladu sa njihovim sposobnostima, a ne da im nameću svoja gledišta u pogledu njihove buduće profesije. U pružanju podrške svojoj deci u izboru karijere, roditelji moraju:

- Znati koji su dječiji strahovi, oko čega su nesigurna i u čemu su uspješna;
 - Ponuditi sugestije, ali ih ne nametati;
 - Tretirati decu sa poštovanjem i sa vjerom u njihove težnje i interesovanja;
 - Biti informisani o obrazovnoj ponudi, obuci i mogućnostima za zapošljenje;
 - Ohrabrivati decu da čitaju magazine i obezbijediti ih, kao i novine koje sadrže oglase ili objave raznih institucija ili kompanija o poslovima u ponudi;
 - Ohrabrivati mlade ljude da oblikuju svoja profesionalna interesovanja;
 - Izbjegavati usađivanje predubjeđenja i stereotipa o određenim profesijama;
 - Informisati mlade ljude o tržištu rada i njegovoj dinamici;
 - Pružiti toplu podršku svojoj deci.
-

Uticaj roditelja je raznolik i može biti pretočen u:

- Diskusije o izboru karijere kako bi se otkrila gledišta dece, njihovi strahovi, nesigurnosti i uspjesi;
- Davanje sugestija, ali bez nametanja gledišta;
- Diskusije sa nastavnicima;
- Stalno ohrabrivanje;
- Informacije o ponudi poslova itd.

Vrlo često je uticaj roditelja na izbor profesije odlučujući. Đeca će u svom ponašanju preuzeti šeme ponašanja u porodici i autoritarne/neutralne/blagotvorne stavove od roditelja. Ovo će doprinijeti u definisanju izbora. Zbog specifičnih unutarporodičnih psiholoških odnosa, roditelji precjenjuju svoju decu i nameću obrazovne i profesionalne puteve koji deci ne odgovaraju ili nijesu kompatibilni sa njihovim potencijalima, vještinama koje posjeduju i interesovanjima. Neslaganje između roditelja i dece oko izbora profesionalnog puta uticaće na izbor u smislu da će taj izbor biti težak i da će se đeca slabije držati napravljenog izbora.

U mlađem uzrastu „kriterijumi“ izbora struke su emotivni i motivisani potrebom za pripadanjem i prihvatanjem. Kako đeca odmiču sa obrazovanjem, „kriterijumi“ koje roditelji uzimaju u obzir kada razmatraju dok vrše uticaj na odluku dece o budućem zanimanju, tiču se: sigurnosti i budućnosti određene profesije na tržištu rada; trajanja studija potrebnih za postizanje ciljeva; troškova; materijalne koristi; socijalnog statusa koji određena profesija obezbjeđuje; očuvanja porodične tradicije; pretjerano zaštitiničkog odnosa prema deci.

3.1.2.2 Vršnjaci

Grupe prijatelja su izvor značajnog uticaja na karijerne planove adolescenata. Ta vrsta uticaja ima pozitivnu vrijednost, podržava socijalizaciju i razvoj komunikacije sa vršnjacima, jača lična ošućanja, daje emocionalnu podršku u stresnim situacijama i pribježište u slučaju konflikta sa drugim ljudima. Roditelji, u svojoj želji da udalje svoje dijete iz društva vršnjaka koje smatraju nepoželjnim, kritikuju, stvaraju deci ošućaj krivice, kažnjavaju ih i nemaju pristup poput odobravanje poželjnih načina provođenja slobodnog vremena i aktivnosti, tiho ignorisanje onoga što smatraju „opasnim“ ili argumentovana, otvorena i smirena diskusija. Odgovor dece na neodobravanje je odbrana, „distanciranje“ od izvora napada i jako vezivanje za vršnjačku grupu koju roditelji ne prihvataju.

Grupe podrške podrazumijevaju dobrovoljno i strukturisano učešće određenih ljudi u identifikaciji rješenja za uobičajene probleme. Svrha upotrebe ove tehnike je da se razmijene informacije, savjeti, ohrabrenje i emotivna podrška. U najvećem broju slučajeva, sastanci ovih grupa imaju terapijsku svrhu i koordiniraju ih školski psiholozi i/ili nastavno osoblje za podršku koji, zajedno sa članovima grupe, regulišu interna pravila i pravila rada.

Grupa za podršku obezbjeđuje afektivno-emocionalnu, moralnu, medicinsku, pravnu i finansijsku podršku; podršku u rješavanju problema; orijentaciju u pronalaženju načina za rješavanje problema; pomoć u identifikaciji i pojašnjavanju situacije problematične po korisnika; informacije, nudi alternative u rješavanju problema; nudi kao primjer modele rješavanja problema u nekim drugim porodicama.

Uzimajući u obzir ono što je iznad spomenuto, veoma je korisno stupiti u interakciju sa decom na osnovu njihovog slobodnog vremena. Isto tako, to može obezbijediti dosta informacija i sugestija koje se odnose na buduće zanimanje. Važno je otkriti koliko sati slobodnog vremena deca imaju na raspolaganju svaki dan. Sa kim ga provode (sama, sa prijateljima, porodicom ili ljubimcima) i koliko (veoma mnogo, mnogo, ne toliko mnogo, nimalo). Zatim, đe provode slobodno vrijeme (kod kuće, u prirodi, u bioskopu, u restoranima i kafeima, kod prijatelja) i koliko (veoma mnogo, mnogo, ne toliko mnogo, nimalo). Isto tako je korisno i znati ko odlučuje šta će deca da rade sa svojim slobodnim vremenom: ona sama, prijatelji ili roditelji.

Takođe, važno je otkriti kako se deca osećaju u slobodno vrijeme: da li lako počnu da se dosađuju, uvijek znaju šta da rade, ne znaju šta da rade sa sobom. Zatim, treba pogledati koje su omiljene aktivnosti dece: sport, druženje s prijateljima, gledanje televizije, čitanje, igranje društvenih igara, igranje kompjuterskih igara, slušanje ili komponovanje muzike, bavljenje ručnim radom, crtanje ili slikanje, kućna zaduženja, briga o sestrama i braći. Korisno je i saznati kod kojih kućnih poslova deca pomažu, koliko vremena provode čitajući, kakvu muziku slušaju, da li vole da idu u pozorište ili bioskop i da li vole da idu na dramske sekcije, koliko sati dnevno provode gledajući televiziju/klipove na internetu, prateći društvene mreže i koje su im omiljene emisije. Treba otkriti da li vole životinje ili sportove i ako vole, koje. Sve ovo profesionalcima daje jasnu sliku o dečijem okruženju, prilikama koje im se pružaju, njihovim iskustvima, interesovanjima i za koja zanimanja njihove aktivnosti tokom slobodnog vremena mogu biti korisne.

3.1.2.3 Značajni pojedinci

Značajni pojedinci takođe mogu imati uticaja na odluku o izboru profesije. Ovo su profesionalni uzori, ličnosti sa kojima deca dolaze u kontakt, kojima se dive i koje pružaju primjer koji deca mogu slijediti. Obično su uzori ličnosti u dečijem okruženju, u krugu porodice ili u medijima. Uticaj uzora na odluke učenika o karijeri ispoljava se kroz: pružanje informativne i psihološke podrške, orijentaciju i oblikovanje ponašanja u odlučivanju.

Đeca i mladi ljudi koji su pod uticajem pozitivnih matrica razvoja karijere razvijaju izvjesnu „karijernu zrelost“, ukoliko se aktivno bave svojim izborom karijere; pokazuju visok stepen autonomije i inicijative u donošenju odluka; fleksibilnija su u smislu izbora stručnih alternativa.

Mediji imaju rastući udio u informisanju mladih generacija o dinamici tržišta rada, profesionalnoj mobilnosti, promociji matrica uspjeha u karijeri (specijalizovani sajtovi, novinski oglasi, sajmovi zapošljavanja).

3.1.3 Pristup i dostupnost

Važan faktor koji osigurava uspjeh karijernog vođenja i savjetovanja za učenike s posebnim obrazovnim potrebama je adaptacija okruženja u skladu s potrebama učenika. Koncept „adaptacije“ je komplementaran sa konceptom „razumnog prilagođavanja“ i „univerzalnog dizajna“⁶:

- „Razumno prilagođavanje“ podrazumijeva neophodne i prikladne modifikacije i prilagođavanja koji ne predstavljaju neproporcionalno ili nepotrebno opterećenje, đe je, u konkretnim slučajevima, potrebno obezbijediti osobama sa invaliditetom mogućnost da jednako uživaju svoja ljudska prava i osnovne slobode;
- „Univerzalni dizajn“ podrazumijeva dizajn proizvoda, okoline, programa i usluga na način koji ih čini dostupnim svim ljudima, u najvećoj mogućoj mjeri, bez potrebe za adaptacijom ili specijalizovanim dizajnom. „Univerzalni dizajn“ ne isključuje izradu i primjenu asistivnih uređaja za određene grupe osoba sa smetnjama i teškoćama u razvoju ili invaliditetom kada je to potrebno.

Kako bi se mladim ljudima s posebnim obrazovnim potrebama omogućilo da žive nezavisno i da u potpunosti učestvuju u svim aspektima života, neophodno je obezbijediti pristup fizičkom okruženju, sredstvima prevoza, informacijama i sredstvima komunikacije, uključujući i informacione i komunikacijske tehnologije i sisteme, kao i druge usluge. Stvaranje sigurnog i prijateljskog okruženja je neposredan uslov za osiguranje uspjeha obrazovne inkluzije za učenike s posebnim obrazovnim potrebama uopšte, a posebno za karijerno vođenje i savjetovanje.

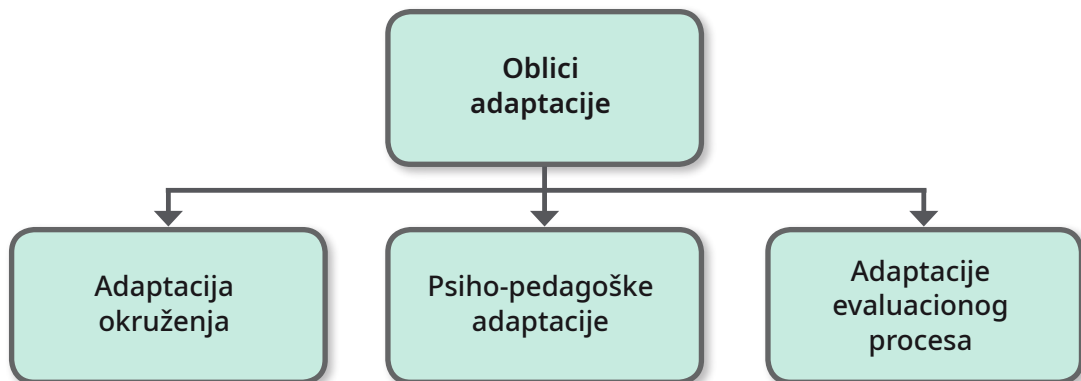
Stoga, dostupnost je predstavljena setom mjera i aktivnosti za adaptaciju fizičkog okruženja, prevoza i informativno-komunikacijskog okruženja, uključujući i informacione i komunikacijske tehnologije i sisteme, u skladu sa potrebama osoba sa invaliditetom, što je suštinski faktor za ispunjenje prava i obaveza prema ljudima sa invaliditetom u društvu.

Adaptacije uključuju identifikaciju pedagoških strategija, evaluacionih strategija, ljudskih resursa i/ili personalizovane opreme koja će učenicima s posebnim obrazovnim potrebama pomoći da prođu kroz uspostavljeni obrazovni pristup.

Adaptacije su strategije i aktivnosti podrške učenicima s posebnim obrazovnim potrebama u karijernom vođenju i savjetovanju.

⁶ <http://inclusiveeduc313.blogspot.com/2011/10/sue-stubbs-august-2000-retrieved-from.html>

Ilustracija 4. Oblici adaptacije u procesu karijernog vođenja i

U procesu karijernog vođenja i savjetovanja učenika s posebnim obrazovnim potrebama, razlikujemo sljedeće oblike adaptacije⁷:

1. **Adaptacija okruženja** uključuje promjene ili mjere podrške za učenike u fizičkom okruženju neke ustanove;
2. **Psiho-pedagoška adaptacija** uključuje promjene u pedagoškim strategijama kako bi se olakšao obrazovni proces za učenike s posebnim obrazovnim potrebama i kako bi se osigurao njihov napredak i razvoj;
3. **Adaptacija evaluacionog procesa** odnosi se na modifikacije metoda/tehnika procjene kako bi se učenicima omogućilo da prikažu vještine i kompetencije koje su stekli.

Kako bi se procijenilo kakvu vrstu okruženja predstavlja učionica, nastavnik može⁸:

Da iznese zapažanja o sljedećim aspektima:

- Kako učenici komuniciraju između sebe – slušaju jedni druge, svako može da izrazi svoje mišljenje, da li se razlike u komunikaciji konstruktivno rješavaju itd.;
- Kakve vrste odnosa su uspostavljene među učenicima (prijateljstvo, saradnja, kompetitivnost, dominacija, potčinjavanje);
- Kakvu vrstu stavova učenici ispoljavaju jedni prema drugima (prijateljstvo, poštovanje, kolegijalnost, ravnodušnost, izolacija itd.).

Neke od ključnih stvari koje treba uzeti u obzir kod adaptacija okruženja su sljedeće:

- Treba obezbijediti sigurno i pristupačno okruženje uklanjanjem arhitektonskih prepreka, pragova, nagomilavanja namještaja u prostoru i treba konstruisati pristupne rampe i ograde za pridržavanje;
- Prikladno usklađivanje/adaptacija nivoa osvjjetljenja i buke, ventilacije itd.;

⁷ https://fism.gov.md/sites/default/files/document/attachments/educatia_incluziva_vol_2_0.pdf

⁸ <http://www.keystonemoldova.md/assets/documents/ro/publications/Guide%20inclusive%20education.pdf>

- Adaptacija namještaja u smislu njegove prikladnosti za potrebe učenika s posebnim obrazovnim potrebama, obezbjeđujući im udoban i privlačan namještaj u učionici kako bi se osjećali dobrodošlo i prijatno u najvećoj mogućoj mjeri;
- Pristupačnost objekata, opreme i drugih obrazovnih resursa.

Osnovni principi adaptacije školskog okruženja spram potreba dece sa smetnjama u razvoju proističu iz društvenog modela pristupa smetnjama u razvoju i fokusa na dizajniranje okruženja na način koji ne stvara prepreke učešću dece. Glavne odlike takvog okruženja su: sigurnost, priuštivost, povoljnost, fleksibilnost, prilagodljivost, dugotrajnost i lakoća upotrebe.

U procesu karijernog vođenja i savjetovanja učenika s posebnim obrazovnim potrebama važno je razumjeti da čak ni sredine sa visokim nivoom inkluzivnosti ne mogu uvijek da zadovolje potrebe svih učenika. Međutim, dizajnirano i prilagođeno okruženje, koje uzima u obzir veliku različitost među pojedincima, eliminisaće prepreke njihovom učešću. Važno je za obrazovno okruženje da bude dostupno deci sa različitim problemima u razvoju: fizičkim, senzornim ili intelektualnim. Ovi principi su, u suštini, od fundamentalnog značaja za koncept uspostavljanja održive obrazovne zajednice.

Neke adaptacije ili upotreba pomagala, alternativnih nastavno-komunikacijskih asistivnih tehnologija mogu biti: materijali u formatu koji je lako čitati ili u formatu koji je lako čitati i razumjeti; sličice, fotografije, video snimci; tehnički uređaji, elektronika; specijalizovani softver; tehnička pomoć (kolica, fiksture, korseti, ortopedska obuća, hodalice itd.); pristupne rampe; Brajeva azbuka i srodne tehnologije; specijalno osvetljenje; specijalni uređaji; tekstovi štampani krupnim štampanim slovima; smanjenje vizuelnih i audio stimulansa ili smetnji itd. Koncept inkluzivnog okruženja isto tako se odnosi na elemente koji se ne tiču pristupačnosti fizičkog okruženja, kao što su, na primjer: stvaranje prostora koji stimulišu kognitivnu aktivnost. Prostori za učenje sa praznim zidovima, klupe postavljene u redove, okrenute ka nastavnikovoj katedri i tabli, ispred razreda, nijesu stimulativni i ne pomažu u procesu učenja. Preporučuje se sljedeće: informativno-intuitivni materijali koji su okačeni po zidovima učionice, koji stimulišu interesovanje i mentalnu aktivnost; veliki prozori kroz koje u prostor za učenje može da uđe prirodno svjetlo, stvaranje dobre atmosfere, postaviti klupe u kružne grupe, u formatu koji stimuliše diskusiju i debate; oprema, pomoćni tehnički uređaji koji olakšavaju učenje i komunikaciju itd.

Stvaranje inkluzivnog okruženja u učionici i jednak tretman učenika doprinijeće boljem učešću svih učenika s posebnim obrazovnim potrebama u aktivnostima karijernog vođenja i savjetovanja. Nastavnici mogu ohrabriti stvaranje takvog okruženja uspostavljanjem dobrog razumijevanja između sebe i učenika i između učenika međusobno.

Nastavnici imaju suštinsku ulogu u tome da nauče učenike kako da budu blagi, prijateljskom stavu, poštovanju i poštovanju prema svim svojim vršnjacima. Važno

je da nastavnici ohrabruju prijateljske odnose između dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama i drugih učenika kako bi identifikovali načine za osnaživanje takvih prijateljstava.

Stoga, stvaranje inkluzivnog okruženja počinje uspostavljanjem pravog odnosa, zasnovanog na duhu jednakosti, empatije i uzajamnog poštovanja, na otvorenoj i konstruktivnoj komunikaciji među svim učenicima, uključujući i učenike/studente s posebnim obrazovnim potrebama.

Primjer dobre prakse - Moldavija

U Republici Moldaviji postoje mnoge aktivnosti koje mogu poslužiti kao primjer dobre prakse u karijernom vođenju i savjetovanju za učenike, ali su one fragmentisane i iniciraju ih ili podržavaju NVO.

Nadalje, prezentujemo iskustvo koje može biti primjer dobre prakse u karijernom vođenju i savjetovanju za sve učenike. Ovaj primjer odražava to kako sredinski faktori, kao što je razmjena informacija između različitih nosilaca i interaktivni aspekt procesa, može podstaći djelotvorno karijerno vođenje i savjetovanje, i za decu i mlade s posebnim obrazovnim potrebama.

Opšti implementacijski okvir

Projekat „JOBS Moldavija – profesionalna orijentacija u poslovnom okruženju i u školama“ implementiran je u Republici Moldaviji u periodu između januara 2016. i decembra 2017. (faza I), a 2018. je počela druga faza. Lokalni nosilac projekta je Institut za obuku u profesionalnim vještinama (IFCF). Projekat je razvijen u partnerstvu između Centra za međunarodne obrazovne projekte i Pedagoškog univerziteta u Cirihi, a finansirao ga je Fond lutrije ciriškog kantona.

Cilj projekta je da pruži podršku mladim ljudima u tranziciji iz škole ka profesionalnoj obuci ili ka tržištu rada obezbjeđujući individualnu podršku u izboru ličnog puta i profesionalne karijere. Specifični cilj projekta je da odredi da li JOBS program može biti prilagođen potrebama obrazovnog sistema u Republici Moldaviji pokretanjem pilot programa u tri partnerske škole (tehničko-stručna obrazovna ustanova i dvije opšteobrazovne ustanove) i njihovim prilagođavanjem lokalnom kontekstu.

Ciljne grupe: Menadžerski tim odabranih obrazovnih institucija; nastavnici (nastavnici i instruktori u različitim disciplinama (građansko obrazovanje, strani jezici, istorija i hemija); učenici osmih razreda u opštem obrazovanju i prvih i drugih razreda VET sistema obrazovanja (srednje stručne škole); roditelji; ekonomski faktori.

Opis JOBS metodologije

JOBS program uključuje set materijala, čije je jezgro sljedeće: sedam JOBS učeničkih bilježnica (dva seta bilježnica po učeniku: jedan set za opšte škole i jedan za stručne škole); JOBS brošura za nastavnike; JOBS kutija s alatima (u Rumuniji je namijenjena za učenike, u Republici Moldaviji za nastavnike).

Svaka od sedam JOBS bilježnica sadrži određene teme i neke zadatke koje učenici treba sami da obave ili u timu, a da nastavnik igra samo ulogu vodiča.

Sedam bilježnica su dizajnirane tako da tokom školske godine učenici prođu kroz sedam modula:

Radni list 1 Profesije (istraživanje profesionalnih biografija)

Radni list 1 Ja i moje jake strane (analiza vještina, interesovanja i ličnosti)

Radni list 1 Tržište rada (istraživanje različitih profesionalnih i ekonomskih sektora i profesija)

Radni list 1 Prilike na tržištu rada (diskusija o mogućnostima, prilikama i rizicima)

Radni list 1 Spremni za akciju! (priprema za istraživanje posla)

Radni list 1 Studijska posjeta (u kompaniji)

Radni list 1 Izlazni rezultat posjete (izloženost istraživanju)

Kutija sa alatima sadrži 16 alata, koji su, u stvari, skup uputstava, radnih listova, kontrolnih listi itd. Dizajnirani su tako da pomognu nastavnicima, da usmjere učenike kako da skupljaju informacije; kako da ih sortiraju; kako da stvore kreativne radove; kako da ih prezentuju; kako da sarađuju s drugima u obavljanju zadataka itd.

Primjeri alata: stvaranje mentalnih mapa (organizovanje misli prilikom pripreme prezentacije ili planiranja projekta), pravljenje postera, istraživanje na internetu, u biblioteci, vođenje intervjua, pravljenje izložbe, pravljenje PowerPoint prezentacije itd.

Za svaku JOBS bilježnicu dodijeljeno je 4–5 akademskih sati, jedan sat nedjeljno, koji su uključeni u školski raspored kroz administrativnu odredbu

Sažetak prezentacija JOBS radnih listova:

Radni list 1 Profesije – Uloga bilježnice za nastavnike je bila u tome da im pomogne da nauče metode zasnovane na zadacima, prihvatanju različitih mogućnosti u odgovorima koje su učenici davali, da olakša saradnju između učenika u obavljanju zadataka, da vodi učenike u obavljanju zadataka bez intervencija u tom procesu. Za učenike, uloga radnog lista bila je da im omogući da istražuju lične biografije. Učenici su imali zadatak da urade intervjue sa porodicom i rođacima, susjedima, prolaznicima na ulici i da pripreme prezentacije o rezultatima tih intervjua. Bilo im je teško, neki su bili odbijeni, a neki nijesu imali hrabrosti da priđu ljudima van škole/porodice. Međutim, na kraju su naučili da naprave intervjue. Imali su zadatak da razumiju kako su oni koje su intervjuisali odabrali svoje zanimanje, zašto, kakva su im bila iskustva itd.

Radni list 2 Ja i moje jake strane – Uloga bilježnice za učenike je bila da im omogući da analiziraju sebe, krenu na putovanje u sebe same i otkriju sebe. Napravili su mapu svojih jakih strana i dijagram interesovanja. Analizirali su to koje vještine, sposobnosti, talente i snove imaju i svojim vršnjacima su ispričali svoju prošlost. Prema onome što su stariješine rekly, ove bilježnice sadržavale su

mного emocija, što je umnogome osnažilo razrede. Učenici su bili iznenađeni kada su otkrili strasti, sposobnosti i talente svojih vršnjaka za koje nijesu ni sumnjali da postoje.

Radni list 3 Tržište rada – Uloga bilježnice je da pokrene učenike da razumiju to koliko mogu da zarade u različitim oblastima, kako se obračunavaju porezi na zarade, koji ekonomski sektori i profesije postoje. Učenici su mimikom dočaravali različita zanimanja, a njihovi vršnjaci su morali da pogode o kom zanimanju je riječ. Isto tako su naučili da bilo kakva aktivnost u slobodno vrijeme /hobi može donijeti prihod (npr. fotografija, heklanje, pjevanje uz gitaru itd.).

Radni list 4 Prilike na tržištu rada – Uz ovu bilježnicu učenici su naučili o ponudi i potražnji na tržištu rada, upoznali su se sa pojmom i vrijednošću minimalne potrošačke korpe u Republici Moldaviji, razumjeli su fenomen „naporno radiš u svojoj zemlji, ali si i dalje siromašan“, razumjeli su šta to znači ekstremno siromaštvo, razumjeli su i rizik od nedostatka vještina i obrazovanja. Diskutovano je o mogućnostima za nastavak studija: ustanovili su liste najboljih univerziteta, najboljih stručnih škola i najtraženijih profesija na tržištu rada.

Radni list 5 Spremni za akciju! – Ova bilježnica je bila namijenjena kao priprema za istraživanje profesija. Učenici su otkrili kakvih poslova ima u ponudi u njihovim zajednicama, stupali su u kontakt sa raznim firmama, neki su bivali odbijeni. Učesnici su radili u parovima: dva učenika su skupljala podatke o različitim kompanijama (adrese, brojevi telefona), komunicirali su sa preduzetnicima/direktorima, saznali su koji je kodeks oblačenja prikladan za koje zanimanje. Traženo im je da napišu tri pisma namjere, da posjete tri kompanije i budu prihvaćeni bar u jednoj. Neki su bili prihvaćeni u sve tri, neki samo u jednoj.

Radni list 6 Studijska posjeta (u kompaniji) – Ova bilježnica bila je namijenjena tome da dovede učenike u direktan kontakt sa poslodavcima. Napravili su raspored posjeta preduzećima/kompanijama koje su ih prihvatile. Nastavnici su ih vodili, kao i jedan poslodavac iz kompanije. Tokom mjesec dana, učenici su pošećivali preduzeća đe su bili uključeni u neke aktivnosti; primijetili su koje su zadatke poslodavci obavljali, kako su sarađivali itd.

Radni list 7 Izlazni rezultat posjete (izloženost istraživanju) – Ova bilježnica služila je za prikupljanje konačnih utisaka i učenici su pripremili „Veliku izložbu“ poslova. Pozvali su roditelje, zvaničnike kompanija i prijatelje. Za potrebe izložbe, učenici su napravili prezentacije radnih mjesta koja su pošetili, upotrebljavajući slike i kolaže; prezentovali su proizvode, opremu iz preduzeća koja su pošetili i podijelili su iskustva koja su stekli tokom posjeta.

Zaključak – JOBS program više se fokusira na korist od razvoja životnih vještina. JOBS metode učenja orijentisane su na projekte i rad koji su obavili učenici, uključujući promjenu od učenja fokusiranog na nastavnike na učenje fokusirano na učenike. Aktivnosti predložene u JOBS bilježnicama isto tako se mogu izvoditi i sa decom s posebnim obrazovnim potrebama, uključujući i one sa smetnjama u razvoju, prilagođavajući alate, u zavisnosti od ozbiljnosti smetnje i uz upotrebu dodatnih tehnika podrške korišćenjem dostupnih materijala.

3.2 Proces

Razvoj čovjeka se odvija po uzrasnim zakonitostima, ali svaki pojedinac ima individualne karakteristike, tempo i dinamiku razvoja. Periodi puberteta i adolescencije su zahtjevniji u filogenetskom i ontogenetskom pogledu, posebno kada je riječ o individualnom nivou kod dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama. Ovo stoga jer je u značajnoj mjeri uslovljena kontekstualnim faktorima svakog društva, uz dodatne zahtjeve da se razmotri i podrži razvoj u okviru ove faze za decu i mlade s posebnim obrazovnim potrebama.

Opšti komentar komiteta UN za prava djeteta (2016) o ostvarivanju prava u fazi adolescencije ukazuje da implementacija **treba da uzme u obzir razvojne zakonitosti i kapacitete dece**. Adolescenti zahtijevaju posebne oblike podrške i zaštite tokom odrastanja jer se u ovom periodu postavlja osnova emocionalne sigurnosti, zdravlja, seksualnosti, obrazovanja, vještina, otpornosti i razumijevanja i uživanja prava. Na adolescenciju se gleda proaktivno, iako postavlja nove izazove po zdravlje i razvoj.

Adolescencija predstavlja jednu od najkompleksnijih razvojnih faza u toku ljudskog života. Obilježavaju je dramatične fizičke, psihološke i socijalne promjene kroz koje se razvija osećaj identiteta (socijalnog i ličnog), nova ponašanja.

Jedno od najturbulentnijih razdoblja života je razdoblje puberteta – prelaz od djeteta do odrasle dobi. Na biološkom nivou, početak puberteta signalizira sazrijevanje reproduktivnih organa, povećan seksualni nagon i mogućnost da se postane roditelj. Započinje pojavom prvih sekundarnih polnih obilježja, ubrzanje tjelesnog rasta i razvoja – takozvani pubertetski zamah rasta. Osim rasta u visinu, u pubertetu dolazi i do porasta tjelesne težine, izmjene forme tijela. Naučiti kako se nositi sa svim intenzivnim tjelesnim promjenama može biti vrlo zahtjevno. Vlastiti izgled postaje glavna preokupacija, a tjelesne promjene ne javljaju se kod svih u isto vrijeme, vrlo često su prisutni nesigurnost i gubitak samopouzdanja. Deca u pubertetu imaju potrebu za grupnom pripadnošću, pa vršnjački uticaj i skupine postaju izuzetno važni uz dominantan osećaj za pripadanjem. Česte promjene raspoloženja, tvrdoglavost, otpor prema svakom autoritetu, kritičnost i stalna borba za samostalnost mogu biti naporni, pogotovo za roditelje, ali i za učitelje. Potreban im je osećaj uspjeha, priznanje za trud koji ulažu, iako taj trud možda i ne doseže očekivanja okoline.

Srednjoškolsko doba se preklapa sa razvojnom fazom adolescencije. Za adolescente sa smetnjama u razvoju dodatno su usložene teškoće prolaska kroz period mladalaštva. Razvojno očekivane promjene na fizičkom, psihološkom i socijalnom planu, adolescentna kriza identiteta kod njih može biti dodatno i veoma izazovna. Zbog toga se posebno tretira: njihov odnos s roditeljima i drugim članovima porodice; njihovo učešće u školi i drugim društvenim institucijama; odnos prema društvenim normama i vrijednostima; uticaj makro konteksta (političkog, ekonomskog i socio-kulturološkog), interakcija različitih faktora rizika i otpornosti prilikom suočavanja

adolescenata s različitim izazovima. Pri razmatranju rizika važno je imati na umu da višestruki faktori rizika mogu imati kumulativne efekte na adolescente. S druge strane, model ukazuje na to da se dejstvo nekih faktora rizika može ublažiti time što ih se može posredno transformisati u faktore zaštite, koji poboljšavaju otpornost adolescenata.

Zbog toga je neophodan angažman i podrška stručne službe za prihvatanje i ovladavanje psihofizičkim promjenama, usluga psiho-socijalne podrške. Takođe, ogromna je uloga i podrška vršnjaka. Time se postiže dvostruka efektivnost obrazovanja: gradi samopouzdanje i identitet učenika sa i bez smetnji i teškoća u razvoju.

Paralelno sa razvojnim izazovima u ovom periodu života se dalji proces obrazovanja i vaspitanja orijentiše ka profesionalnom osposobljavanju. Ono počinje u osnovnoj školi, predviđa protok i kontinuitet razmjene informacija, tijesnu saradnju sa komisijom za usmjeravanje. Pred kraj razvojne faze se odvija i završetak srednjeg školovanja, stvaranje identitetskih osnova koje se dalje uobličavaju i zaokružuju. Zbog navedenog, od izuzetne važnosti je precizno, sistematično, odgovorno organizovanje procesa koji će osnažiti adolescente u ovom procesu uz njihovu aktivnu participaciju.

Tim za inkluziju saraduje sa roditeljima, detetom, osnovna sa srednjom školom, zavodom za zapošljavanje, karijernim savjetnicima, voditeljima slučaja, uslugama u zajednici, poslodavcima.

3.2.1 Uslovi za uspjeh

Kao jedan od uslova koji se ističe je neophodnost da se bolje i u potpunosti razumiju ove razvojne faze i deci sa smetnjama u razvoju pruži adekvatna podrška za prihvatanje i ovladavanje psihofizičkim promjenama, tranziciju između nivoa obrazovanja, osamostaljivanja u smjeru zapošljavanja, čime se postiže puna participacija, poštovanje urođenog dostojanstva i jednakosti.

Tri su nivoa koja zahtijevaju podršku: prelaz iz osnovne u srednju školu, iz srednje škole ka tržištu rada, ali i između srednje škole i fakulteta. Tom prilikom se uzima u obzir širi kontekst, razvojne i individualne karakteristike koje postoje tokom ovih tranzicija (biološke, socijalne, psihološke).

Razlikuju se dvije forme mjera koje se sprovode u prelaznim aktivnostima;

Orijentacione služe da se dijete i roditelji informišu i upoznaju sa školom i obrazovnim programima koji se nude.

Individualizovane su usmjerene na potrebe deteta u dužem vremenskom periodu i zahtijevaju prilagođavanja svih uključenih u ovaj proces: dijete, roditelji, nastavnici, stručni saradnici, uprave škola i dr. U procesu tranzicije se analiziraju: doživljaj i koncept sebe, svog tijela i identiteta, samoregulacija, preuzimanje odgovornosti, profesionalni potencijali, interesovanja, izgradnja i formiranje odnosa (vršnjačke grupe, prijateljstva i partnerstva). Procjenjuju se mogućnosti samog učenika i onoga

što mu se nudi u obrazovnom, poslovnom i širem društvenom kontekstu i zajednica u kojoj živi ili treba da radi. Tu su i porodica, okruženje, poslodavci.

Stoga je potrebno konkretizovati planske aktivnosti za postizanje društvenih i profesionalnih kompetencija osobe, kao i ideje u odnosu na sopstvene uloge, budućnost i način života. Takođe, one treba da se odnose i na lične i društvene vrijednosne orijentacije.

Kod dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama treba razvijati i vještine razumijevanja, adekvatnog reagovanja, izražavanja emocija, potreba, samostalnosti i zaštite, intenzivirati vršnjačku podršku i iskustvo s ciljem postizanja pripadanja i prihvaćenosti.

U obrazovnom pogledu osposobljavanja i profesionalnog razvoja za dijete s posebnim obrazovnim potrebama (na bazi praćenja u školi, procjene potencijala, potreba, standarda zanimanja) tranzicija sugerije da li da obavlja cjelinu poslova nekog zanimanja, ili samo grupe poslova. Individualni plan u stručnom obrazovanju ima funkciju da se učenik radno osposobljava, a kroz tranziciju dalje vodi, usmjerava ka profesionalnom osposobljavanju i samostalnosti. Važno je da se omogući da postupno dostiže obrazovni program (različitog nivoa) i obrazovanje završi u skladu sa svojim mogućnostima. U skladu sa tim se koncipira plan radnog angažovanja.

Prethodno navedeno se zasniva na nekoliko faktora, podrazumijeva i zahtijeva ispunjenje nekoliko koraka, čime se podiže na viši nivo mogućnost uspjeha procesa i same osobe koja se profesionalno usmjerava i vodi.

To je da se vodi računa o razvojnim specifičnostima, karakteristikama obrazovnih nivoa, usaglašavanju prelaza i povezivanju tih nivoa i sa oblastima rada i zapošljavanja.

U tom procesu su jasne uloge i zaduženja aktera koji se oslanjaju na opis posla, ali i kompetencije koje se očekuju u procesu savjetovanja i vođenja učenika s posebnim obrazovnim potrebama.

Posebno je važno da se koristi vršnjački kontekst, osmisle i realizuju aktivnosti na način da se razvojna potreba za pripadanjem usmjeri ka učešću u društvu, podršci, ohrabivanju samostalnosti i promjeni stavova.

Od značaja za uspjeh su promotivne mjere i postupci, koji uzimaju u obzir socijalni i politički kontekst.

Ključ uspjeha je participacija dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama, učešće u donošenju i planiranju mjera i odluka, ali i u zastupanju svojih prava i mogućnosti. Tako se postiže dvostruki efekat: raste njihovo samopouzdanje i autonomija, direktno utiče na stvaranje slike o njihovim mogućnostima u odnosu na društvo i poslodavce.

Za uspjeh je važno da se postigne dobar anamnestički uvid u status, potrebe djeteta i porodice (kontekst, dinamika, razvojno iskustvo), stvori jasna predstava o svim situacijama rasta, razvoja, života, funkcionisanja djeteta i porodice.

Važno je da se kao sljedeće identifikuju problemi, prepreke, ali i resursi (ljudski, organizacioni, institucionalni, uslužni, tehničko-tehnološki, sredstva i svi drugi).

Potom, od važnosti za uspjeh je da se u daljem procesu provjere i dodatno pojasne međusobna očekivanja, želje i pogledi na sam proces od strane svih uključenih aktera. Ovo čini jasnom, uspješno dogovorenom i usaglašenom svrhu i namjenu savjetovanja.

Rad sa detetom treba da je kontinuiran, iskustven, neposredan, s preciznom pre-raspodjelom zaduženja, uloga, na bazi regularnog sastajanja s detetom koje je dosljedno, detetu jasno predloženo da bi moglo da razvije odnos stabilnosti, sigurnosti, povjerenja.

Planiranje je u malim koracima da bi se osiguralo da dijete ima vremena da obradi događaje, emocionalni doživljaj, provede vrijeme u poimanju aktivnosti, budućih i ponuđenih poslova, razmisli i razmotri opcije i iskustva, konsultuje se sa roditeljima, uporedi, a sve u cilju ispravnog izbora i odluke.

Od značaja za uspjeh je dobro procijenjena i odabrana praksa, povezanost sa ustanovom i/ili poslodavcem da se ona obavlja, da pruža dobre uslove, da je prilagođena detetu. Da pruža dovoljno vremena da se osposobi, ovlada prostorom i očekivanim radnim zadacima, posebno u odnosu na one poslove za koje je dijete pokazalo potencijal. Takođe, kontakt, zastupanje kod poslodavaca, kao i neposredno iskustvo deteta sa poslodavcem i poslodavca s detetom, a što vodi stvaranju pozitivnih obostranih stavova, motivacije.

Ključni aspekti strukture za uspješan proces su:

- 1.** Dobar i kvalitetan inicijalni i dalji kontakt (sa detetom, sa roditeljima, između saradnika, učesnika u ovom procesu), a što vodi partnerskom i odnosu povjerenja i uvažavanja.
 - 2.** Dobar, efikasan i ciljan intervju koji se sprovodi sa detetom i njegovom porodicom, mora biti vođen principom prilagođavanja, radi uspostavljanja efikasne komunikacije, razvijanja odnosa poštovanja i povjerenja da bi se identifikovale razvojne karakteristike, potrebe, interesovanja, mogućnosti učenja, interakcije, radnog angažmana, drugih potreba i uslova. Tako da mora da obuhvati više nivoa: poznavanje razvojne smetnje, načina komunikacije, učenja, poznavanje roditeljske i perspektive adolescencije, kao i upoređivanje i uvezivanje sa ponudom.
 - 3.** Dobar dogovor je nužan kako sa korisnicima, tako i sa saradnicima da bi se postavio i sproveo plan prelaska, savjetovanja i vođenja, a na način koji je jasan, precizan, predvidljiv i dosljedan.
 - 4.** Dobra podjela uloga i zaduženja svih strana, stalne međusobne razmjene u vezi sa sprovedenim koracima, rezultatima, su faktor koji omogućava da ne bude ekskluzivnih, kao i onih saradnika koji će biti jedini akteri u procesu,
-

a takođe se postiže da dijete bude obuhvaćeno svim sektorima i oblastima u kojima mu je važna podrška i učešće da bi se vodilo do krajnjeg koraka – zapošljavanja.

5. Odgovoran odnos znači da su svi učesnici otvoreni jedni prema drugima, sprovode mjere iz nadležnosti, dijete stavljaju u centar interesovanja, istražuju mogućnosti, gaje inicijativu.
6. Poštovanje procedura je faktor koji obezbjeđuje da se sagledaju i primijene sve aktivnosti i mjere, osigura aktivan odnos sa korisnicima i saradnicima, detetu omogući stabilnost, dosljednost, predvidljivost.
7. Otvorena komunikacija koja cijeni iskustvo, karakteristike, način i stil deteta, uvažava kulturološku dimenziju i u krajnjem vodi do dobre procjene, prepoznavanja pravih interesovanja, kvalitetnoj i činjeničnoj informisanosti, koncipiranja realnih i opravdanih očekivanja, optimalnog izbora, a zasnovana na uvažavanju i poštovanju, učešću i saradnji.
8. Dobro prepoznavanje potreba deteta, procjena okruženja, prilagođavanje, prevazilaženje prepreka su faktori koji će dovesti do toga da se stvori, organizuje i sprovede proces učenja, učešća, odabira zasnovanog na potrebama, korišćenju resursa i na bazi fleksibilnosti stvori okruženje koje nije barijera detetu. Utvrdiće da li i kako i na koji način treba raditi na stavovima, strahovima, nesigurnostima, bojaznima, fizičkim, komunikacijskim i/ili nastavnim preprekama. Vođenje slučaja je način koji može strukturisati proces i imati praktičan karakter. Čine ga mali koraci i instrumenti. Najvažnija stvar je da se dijete sagleda kroz resurse i okruženje .
9. Usluge koje postoje i nude se u zajednici (obrazovne, socijalne, zapošljavanje i drugo) su faktor koji se nadovezuje na prethodni, ali i provijava kroz sve ostale faktore. Potrebno je da se napravi popis ovih resursa (programi, projekti, tehnologija i sl.), sprovedu konsultacije, napravi plan njihovog angažovanja i korišćenja, kao i oblast i domen u kojem će se upotrijebiti: rad s detetom, s roditeljima, poslodavcima...
10. Nastavnici u školama su veoma važan faktor, pa ih je potrebno obučiti o karakteristikama ove razvojne faze, individualizaciji, prilagođavanju, modularizovanju nastave, tranziciji, upotrebi pomagala, prepoznavanju akademskih oblasti i interesovanja deteta koji se koriste za izbor zanimanja. Važno je stalno ih osnaživati, podržavati, povezivati sa drugim akterima.
11. Provjeravanje, pojašnjavanje, modifikacija, revizija su faktori koji će dovesti do toga da se redovno saraduje, komunicira, utvrđuje aktuelni nivo postignuća, prilagođenosti, ispunjenosti dosadašnjih i stvaranja preduslova za buduće korake. Omogućiće da se prevenira pogrešan izbor, stvori nezadovoljstvo bilo koje strane: deteta, roditelja, škole, poslodavca. Takođe i da se sprovede eventualna korekcija, promjena, a sve u cilju uspjeha deteta.

⁹ <https://social-biz.org/2009/09/23/what-is-case-management/>

- 12.** Redovna saradnja, obilasci buduće škole ili radnog mjesta ili više njih stvaraju osećaj ličnog i ispravnog i pravičnog izbora i postižu isti. Kontakt je redovan, planiran, a što vodi sigurnosti deteta. Podrška je nadovezujući faktor u smislu nastavne ili personalne asistencije, tehnološkog ili asistivnog i potpomognutog karaktera učenja i komunikacije, a praksa se kroz saradnju, planiranje prilagođava, koncipira i sprovodi nakon što su obučeni nastavnici praktične nastave.
 - 13.** Promocija zakona, mogućnosti zapošljavanja, programa obrazovanja su faktori koji vode punoj inkluziji ove dece. Promocija je usmjerena ka opštoj populaciji, ka samoj deci, roditeljima, nastavnom kadru, profesionalcima u procesu savjetovanja, poslodavcima. Radi se javno, terenski, kroz neposrednu komunikaciju. Veoma je poželjno da uključuje i same korisnike, poštuje njihove načine interakcije, socijalizacije, komunikacije, aktivira mreže vršnjačke podrške, društvene mreže i sl.
 - 14.** Izbori su faktor koji vodi uspjehu tako što sa jedne strane daju prostor detetu da učestvuje, odlučuje o sebi, poštuje njegova prava, dostojanstvo i daje mu priliku za samostalnost. Takođe, što je više izbora i programa u ponudi, to je uspjeh veći. Takođe, primjenjuje se višestruki izbor, isti provjerava neposredno, obavljaju se konsultacije s detetom, pružaocima obrazovanja i zapošljavanja. Tako da više izbora, dobro usaglašavanje s interesovanjima, postignućima i sposobnostima deteta, dovodi do odgovorne, autonomne i primjerene i prave odluke. Omogućiće da se dalje prilagodi radni ili ambijent za učenje i radnu efikasnost i učešće na način koji odgovara potrebama i karakteristikama deteta.
 - 15.** Praćenje, evaluacija tokom stručnog osposobljavanja, a posebno nakon radnog angažovanja i zapošljavanja su faktori koji će dovesti do stabilne profesionalne adaptacije, radnog doprinosa i učinka, primjene stečenih znanja i vještina, provjeravanja opravdanosti nekih rješenja koja se tiču prilagođavanja, dovešće do rasta samopouzdanja, vjere u sopstvene kapacitete i prevenirati napuštanje ili gubitak posla.
-

3.2.2 Procedure, mehanizmi i aktivnosti

Krajnji cilj, misija, zadatak i namjera inkluzivnog obrazovanja je da se deca sa smetnjama i teškoćama u razvoju nakon ulaska u redovni školski sistem radno osposobe, zaposle i uvedu u redovne životne tokove. Mnoga deca su bila najprije u vrtićima, dakle, imamo inkluziju od najranijeg uzrasta. Samim tim se postavlja pitanje da li da poslije 13 do 15 godina uključenosti u proces vaspitanja i obrazovanja treba da izgube kontakt sa generacijom, stečenim prijateljima, ostanu da sede kući? (psiholog, osnovna škola, Crna Gora)

U procesu savjetovanja, vođenja i profesionalne orijentacije dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama potrebno je sprovesti efikasnu i uspješnu tranziciju. Sprovodi se: na kraju osnovne škole i na kraju srednjoškolskog obrazovanja. Usmjerena je na razmjenu informacija, identifikaciju potencijala i sklonosti, resursa, mjera, aktivnosti, usluga, dodatnu stručnu pomoć i podršku da bi se učenik osposobio za nezavisan profesionalni život, odnosno tržište rada.

U prvoj fazi uspostavlja se saradnja između osnovne i srednje škole, određuju odgovorne osobe, mehanizam saradnje. Usmjerena je ka razmjeni informacija, identifikaciji potencijala i sklonosti djeteta sa ciljem odabira adekvatnog stručnog programa.

U drugoj fazi (okončanje srednjoškolskog obrazovanja) se fokusira na pripremu za zapošljavanje i vještine za nezavisan život. Škola saraduje s različitim pružaocima usluga koji vode pronalaženju posla i ka zaposlenju ili daljem nastavku školovanja – izboru, upisu i okončanju fakulteta.

Proces i aktivnosti postavljeni su na modelu ljudskih prava, zakonskom i strateškom okviru, inkluzivnim principima i načelima nediskriminacije. Tretiraju kontekstualne faktore svakog društva, koordinaciju, superviziju, umrežavanje, planiranje na podacima, obuke, usluge, programe po nivoima, procjenu, savjetovanje i psiho-socijalnu podršku deci i porodici, aktivnu promociju, zastupanje, edukaciju poslodavaca, pristupačne ustanove, nastavni i radni proces. Osigurava se pristupačnost ustanova i nastavnog procesa.

Tokom procjene se na fleksibilan i način prilagođen stilu učenja, komunikacije, interakcije i funkcionisanja djeteta prepoznaju osobine, potencijal za učenje i rad, interesovanja, postignuća.

Sve vrijeme je na raspolaganju i angažovan optimalan broj profesionalaca, usluga, posrednika (medijatora) u karijernom vođenju i zapošljavanju, mentora, voditelja slučaja. Sprovode se obuke (dva nivoa: bazični i napredni zasnovan na modulima), s fokusom na zaposlene u srednjim školama (prioritetno nastavnike stručnih i praktičnih predmeta) i na teme koje se tiču inkluzije, karakteristike smetnji u razvoju,

individualizacije, prilagođavanja i sl. Važna je širina ponude programa stručnog obrazovanja, dualno obrazovanje kao model koji se fokusira na praksu i direktno utiče na mijenjanje stavova poslodavaca. Idealno za profesionalno usmjeravanje dece i mladih s posebnim obrazovnim potrebama je da im se omoguće realni susreti sa budućim zanimanjem. Poslodavce obavezati za praksu učenika s posebnim obrazovnim potrebama.

Kao prvo je važno da se prepozna sa kojom tačno ciljnom grupom se radi. Ovo stoga jer je: (1) **transfer informacija** veoma važan dio savjetovanja. Za ovaj korak je važno da se dobiju što širi anamnestički podaci da bi se znalo koje i kakve informacije dalje koristiti. Savjetnici treba da su upoznati sa obrazovnim i mogućnostima tržišta rada. Takođe da se mogu povezati sa poslodavcima. Smisljeno je da se organizuju redovni sastanci sa svim akterima, da bi se postigao dobar protok informacija. Nadalje, savjetnici treba da su u stanju da pristupe (2) **vještinama i mogućnostima** ciljne grupe. U situaciji kada su neka deca neverbalna, predlažu se tzv. karte vještina: <https://www.skillcards.at/>. Sljedeća važna aktivnost je (3) **psihoedukacija**, usmjerena ka razumijevanju sebe, svoje razvojne karakteristike, smetnje, njenog opšteg uticaja i rješavanju problema. Samim tim savjetnik mora dobro da poznaje karakteristike i potrebe deteta sa pojedinim smetnjama i teškoćama u razvoju. Zatim je potrebno da se utvrde detetove (4) **snage i slabosti**, pri čemu se savjetnik rukovodi dostupnim resursima i onim što je upotrebljivo i efikasno. U radu s detetom je važno da se uključi (5) **socijalno okruženje**, prije svega roditelji. Proces je uspješniji kada se osobe koje dijete okružuju uključe i vode dijete do najboljeg izbora za buduću posao i život. Samo mnogim i raznovrsnim opcijama možemo dobiti cjelovitu sliku deteta i njegovih (6) **interesovanja i budućeg zanimanja**.

3.2.3 Mehanizam prelaza iz osnovne u srednju školu

Da bi se olakšao prelazak učenika s posebnim obrazovnim potrebama iz osnovne u srednju školu te da bi njihove potrebe i mogućnosti bile zadovoljene, potrebno je sprovesti tranzicioni mehanizam i tom prilikom uključiti sve aktere (obrazovanje, zapošljavanje, roditelje), podsticati odgovornost za propisane uloge i vremenske okvire. Predviđa usluge i mjere namijenjene deci, njihovim porodicama, u oblasti prosvjete, socijalne zaštite, zapošljavanja, ali i prema svim drugim zainteresovanima. Nudi praktičan pristup, precizan orijentir kako se razvojne i obrazovne potrebe ove dece mogu zadovoljiti u tranzicionom periodu. Sprovodi se tokom najmanje dva završna razreda.

Mehanizam pretpostavlja multidisciplinarnu povezanost i umrežavanje obrazovnih ustanova u cilju obezbjeđenja uslova za pravovremeno profesionalno usmjeravanje i pravilno osposobljavanje učenika s posebnim obrazovnim potrebama.

Određuju se odgovorne osobe u osnovnoj i srednjoj školi i stvara mehanizam saradnje između njih radi usklađivanja ciljeva, mjera, aktivnosti u procesu izbora obrazovnog programa.

Dobra je osnova za upis u srednje škole jer daje novim nastavnicima sliku o novoupisanom učeniku – koliko može i će i koliko ga treba osnažiti. Procjenjuju se snage djeteta koje im služe za napredovanje i razvoj očuvanih potencijala.

U okviru ovog procesa se identifikuju resursi, definišu mjere, aktivnosti, usluge, dodatna stručna pomoć i podrška potrebna učeniku u prelazu ka srednjoj školi i kasnije zaposlenju. U funkciju se stavljaju postojeći mehanizmi, vrši razmjena informacija, osigurava praćenje, protok informacija. Radi se na prevazilaženju predrasuda i nepovjerenja u mogućnosti ove dece.

Mjerljivi ciljevi uključuju elemente koji se odnose na: 1) profesionalno savjetovanje i podršku, 2) karijernu procjenu i vođenje orijentacije, 3) funkcionalan odabir i stručnu obuku koja treba da osigura sticanje i razvoj aktivnih profesionalnih kompetencija.

Precizira se saradnja, razmjena, partnerstvo, evidentiraju resursi i usluge: procjene, savjetovanja i psiho-socijalne podrške djece i porodici. Kao jedan od koraka je da se osnaži saradnja osnovnih i srednjih škola: unutar ustanova, između sebe, karijernim savjetnicima, resursima, uslugama i servisima, voditeljima slučaja u centrima za socijalni rad.

Da bi prelazak bio stabilan, efikasan, na početku se sprovode obuke i/ili unapređuje znanje kadra. Da bi se osigurala pravičnost i jednakost, potrebna je široka ponuda programa stručnog obrazovanja.

Tim čine: učenik, nastavnici (odjeljenjski starješina u osnovnoj školi, predstavnik stručnog aktiva srednje škole), stručni saradnici (osnovne i srednje škole), roditelji, predstavnici uprave škole (osnovne i srednje), savjetnik. Mogu se uključiti pružaoci dodatne stručne pomoći i podrške.

3.2.3.1 Uloge i procedure

- **Uprava škole** formira tim za izradu i praćenje tranzicije i definiše zaduženja. Vodi računa o: vremenskom planu rada, sastajanja, protoka informacija, praćenja, supervizije, komunikaciji osnovne i srednje škole i formiranju zajedničkog tima za izbor zanimanja. Posebno je važno da uloge i zaduženja budu jasni, dogovoreni i ispoštovani. U obavezi je da obezbijedi neophodne uslove: nastavna sredstva, pomagala – da poboljša pristupačnost ustanove i nastavnog procesa – obezbjeđuje potrebna prilagođavanja i uslove za prevazilaženje prepoznatih prepreka za uključivanje djeteta. Osigurava da je kadar adekvatno edukovan i realizuje ITP. Uprava škole ugovara: informativno-savjetodavne posete učenika (osnovca) srednjoj školi, po procjeni saradnju sa drugim pružaocima usluga potrebnih djetetu, konsultuje se u vezi sa ponudom programa stručnog obrazovanja. Obezbeđuje redovnu razmjenu i izvještavanje o fazama realizacije tranzicije, ostvaruje kontakt i saradnju i protok informacija s Koordinacionim tijelom. Vodi računa da se evidentiraju podaci o djece i mladima s posebnim obrazovnim potrebama i uslugama karijernog savjetovanja, orijentacije i vođenja.

- Odjeljenjski starješina prati postignuća postavljena Individualnim planom. Sarađujući s realizatorima predmetnih programa prati motivisanost, postignuće, pokazana interesovanja i potencijale učenika. Organizuje sastanke odjeljenjskog vijeća na kojima prikuplja podatke o profesionalnim interesovanjima i potrebama djeteta. Dobijene podatke, zapažanja i utiske upoređuje, razmatra sa stručnom službom. Obavlja direktnu i neposrednu komunikaciju sa roditeljima. Učestvuje u izradi i sprovođenju plana tranzicije. Sa stručnom službom osmišljava i organizuje časove profesionalne orijentacije.
- Predstavnici stručnih službi osnovne i srednje škole (pedagog, psiholog, defektolog) učestvuju u izradi plana prelaska. Vodeće su figure u podršci i radu s učenicima, nastavnicima, roditeljima. Tokom prvog kontakta obezbjeđuju dobar i kvalitetan i odnos povjerenja, ali i dogovor za dalji rad i saradnju. Organizuju obuku za kadar da bi se proces neometano odvijao. Obuke su na temu: individualizacija, tranzicija, prilagođavanje, specifičnosti smetnji i teškoća u razvoju; primjena savremenih pristupa i tehnologije (asistivna, potpomognuta) za učenje, interakciju, komunikaciju, socijalizaciju i rad. Iniciraju i sarađuju sa karijernim savjetnikom i sprovode zajedničku procjenu interesovanja i mogućnosti djeteta (vodeći računa da bude prilagođena djetetovim razvojnim karakteristikama i potrebama). Procjena sposobnosti i interesovanja učenika za buduće zanimanje se vrši prilagođenom baterijom testova. Izrađuje se profil očuvanih potencijala i profesionalnih interesovanja u okviru kojih treba pratiti dijete: sposobnosti i stil učenja; socijalne vještine; motoričke vještine; samopercepcija i samoprocjena; dodatni uslovi i pomoć koja učenik treba da koristi, prilagođavanje prostora, uslova, asistivna tehnologija, alternativna komunikacija i dr. Na portal unose podatke, informacije, primjere dobre prakse.

Vrši se analiza, popis i opis zanimanja i praktičnih vještina za koje je dijete zainteresovano. Usaglašavaju se i postavljaju prioriteta za izbor srednje škole, na što treba uticati: okruženje, sredina, porodica... Na osnovu razvojnih i obrazovnih postignuća djeteta koncipiraju profil njegovih ličnih i profesionalnih potreba u saradnji sa savjetnikom.

Sarađuju sa zaposlenima u drugim ustanovama, sa nevladinim udruženjima, licenciranim pružaocima usluga, lokalnom samoupravom; povezuju decu, roditelje, nastavnike; organizuju saradnju u analizi prepreka; prate i superviziraju pružene podrške i realizaciju planova tranzicije.

Sarađuju i savjetuju roditelje. Sa **roditeljima/starateljima** se razmjenjuju informacije korisne u izradi djelotvornog programa rada u školi da bi se utvrdili poželjni načini komuniciranja sa djetetom, stvorili uslovi za adekvatnu socijalizaciju i ostvarivanje njegovih potencijala. **Saradnja s roditeljima obuhvata:** inicijalni sastanak s roditeljima i dogovor za učešće i saradnju; procjenu potreba roditelja, organizovanje i sprovođenje neophodne podrške; učešće roditelja u procjeni nivoa postignuća djeteta: razmjena informacija, ukazivanje na interese i potrebe djeteta; sastanak radi izbora prioriteta za dijete (upoznavanje sa preliminarnom procjenom i sugestijama za konkretne poslove

koji se preporučuju, sa mogućnostima i modelima prilagođavanja i modularizacije preporučenog programa) i izrade plana saradnje sa srednjom školom; redovno upoznavanje sa aktivnostima i dinamikom realizacije mjera tranzicije.

Sprovodi se umrežavanje i formiranje zajedničkog tima za tranziciju osnovne i srednje škole. Čini je: uspostavljanje kontakta osnovne i srednje škole i formiranje zajedničkog ITP tima; plan sastanaka i saradnje, protoka informacija, praćenja, promotivnih aktivnosti; planiranje i organizovanje iskustveno-edukativnih poseta za dijete srednjoj školi.

Članovi **tima iz srednje škole** za učenika izrađuju plan obilaska škole i predstavljaju program stručnog obrazovanja za koji je zainteresovano. Tokom boravka u školi detetu omogućavaju razgovor sa članovima aktiva stručne grupe predmeta tog obrazovnog programa. Nastavnici praktične nastave u vježbaonici ili kabinetu detetu daju priliku da se upozna s konkretnim poslovima za koje se obučava. Organizuju razgovor sa ostalim učenicima konkretnog obrazovnog programa tokom kojeg će dijete s posebnim obrazovnim potrebama imati priliku da sazna o njihovim iskustvima u vezi sa školom, smjerom i praktičnim dijelom stručnih predmeta. **Tokom analize predloženih zanimanja prate se standardi na kojima su ti obrazovni programi bazirani. Oni sadrže popis ključnih poslova sa znanjima i vještinama koja se očekuju da dijete usvoji i razvije.** Nastavnici sa pedagoško-psihološkom službom škole i karijernim savjetnikom postavljaju preliminarnu procjenu detetovih interesovanja, potreba i potencijala u okviru tog programa obuke. Izrađuju plan prilagođavanja nastavnog okruženja, praćenja i stručne pomoći.

Aktivnosti upoznavanja deteta s programom stručnog obrazovanja i njegova opservacija u srednjoj školi su sljedeće: informisanje i konsultovanje u vezi sa mogućnostima i modelima prilagođavanja i modularizacije programa; popis dostupnih stručnih programa; poseta deteta realizatorima programa stručnog obrazovanja i/ili praktičnoj nastavi; susreti sa učenicima koji pohađaju obrazovni program koji je preporučuje; istraživanje mogućnosti i priprema za dualno obrazovanje; preliminarna procjena i sugerisanje poslova za koje je preporučljivo da se dijete obučuje uz procjenu mogućnosti za zapošljavanje; izrada plana prilagođavanja nastavnog okruženja, nabavke opreme, osiguranje pristupa, praćenja i stručne pomoći prilikom osposobljavanja i obrazovanja.

Osmišljavaju se časovi profesionalne orijentacije, socio-emocionalnog razvoja, psihološke i vršnjačke podrške, izbor ustanova sa kojima će se sarađivati. U fokusu je podrška u odnosu na fizičke, psihološke i socijalne promjene, doživljaja sebe, grupna pripadnost, raspoloženje, osećaj uspjeha, očekivanja okoline. Ukoliko postoje usluge savjetovanja putem telefona, društvenih mreža, one se koordiniraju i sarađuje se sa njima.

Karijerni savjetnik ima ulogu da pruža informacije detetu, nastavnicima, roditeljima u vezi sa mogućnostima za školovanje, oblasti zapošljavanja i sprovodi savjetovanje za razvoj karijere. Učestvuju u radu tima u okviru zajedničke procjene detetovih mogućnosti i interesovanja, u obukama, promociji.

Na temelju procjene djetetovih potreba i opisa zanimanja, pravi se lista poslova koji će se ponuditi djetetu i predstavljaju mogućnosti na tržištu rada sa tom vrstom obrazovanja. Oni nude i informacije o mogućnostima zapošljavanja, stanju na tržištu rada i potencijalnim poslodavcima, o obrazovnim programima za srednje škole i zahtjevima za upis, zanimanjima i njihovim zahtjevima, kao i usklađenosti ličnih karakteristika sa tim zahtjevima, stručnu pomoć kroz profesionalno savjetovanje.

Inicira se i ostvaruje kontakt sa centrom za socijalni rad – voditeljem slučaja. **Voditelj slučaja** je saradnik koji dolazi iz centra za socijalni rad, a koji se poziva na sastanke tima za prelazak iz osnovne u srednju školu s ciljem da obilazeći i radeći s porodicom djeteta s posebnim obrazovnim potrebama ukaže na dostupne usluge dječije i socijalne zaštite, informiše ih o opcijama iz domena dječije i socijalne zaštite, na dostupne usluge psiho-socijalne i podrške u zajednici koje će dovesti do pravilnog izbora budućeg zanimanja. U tu svrhu se kao spoljni saradnici i članovi mogu pozvati predstavnici NVO kao posrednici, zastupnici u animaciji, podršci deci i roditeljima.

Može se organizovati **pružanje dodatnih usluga potrebnih za profesionalnu orijentaciju**, na primjer dopunska opservacija spoljnih resursnih stručnjaka mobilnog tima, drugih usluga u zajednici...

Posebno u dijelu metodičkih savjeta, prilagođavanja nastave, savjetodavno-instruktivnog rada sa roditeljima, analize konkretnog obrazovnog programa, potencijalnog prilagođavanja nastavnog okruženja, potrebne opreme i sredstava potrebnih tokom osposobljavanja i obrazovanja. .

Na kraju se definišu nekoliko poželjna zanimanja, stepen i škola u kojoj se nudi. Ukazuje se na mogućnosti koje učenik/ca može ostvariti u okviru ovog zanimanja:

- a) Sticanje kvalifikacije nivoa obrazovanja (usvajanje cijelog obrazovnog programa) – diploma;
- b) Sticanje stručne kvalifikacije (ukoliko je program modularizovan) – sertifikat;
- c) Sticanje vještina za obavljanje ključnih poslova – uvjerenje o usvajanju dijela obrazovnog programa.

Sve vrijeme se osigurava participacija učenika, konsultacije na način na koji oni mogu u potpunosti da razumiju, izaberu i odluče.

Slijedi prijedlog za podršku djetetu u toku obrazovanja za konkretno zanimanje i profesionalne kompetencije, kao i pretpostavka za podršku djetetu u toku obrazovanja za socio-emocionalni razvoj i društvene kompetencije.

3.2.4 Mehanizam prelaza srednja škola - zapošljavanje ili fakultet

Đeca s posebnim obrazovnim potrebama još uvijek se srijeću sa predrasudama poslodavaca o njihovim sposobnostima, neprilagođenošću okruženja i radnih mjesta njihovim potrebama. Poslodavce treba bolje upoznati sa benefitima ukoliko zaposle dijete s posebnim obrazovnim potrebama ili pojačati podršku poslodavcima. Postoji i nemotivisanost traženja posla, najčešće uzrokovana dobijanjem socijalnih davanja koja stvaraju iskrivljenu sigurnost ovoj deci (roditelj djeteta s posebnim obrazovnim potrebama, Crna Gora)

Za učenike završnih razreda srednje škole izrađuje se i sprovodi plan prelaska na tržište rada ili prema fakultetu. Ciljevi, mjere i aktivnosti usmjereni na pripremu za zapošljavanje – prelazak na tržište rada, odabir, prilagođavanje radnog mjesta, okruženja, asistenciju, odnosno, ukoliko želi da nastavi školovanje, odabir i upis fakulteta.

Svrha ove procedure je povećanje informisanosti zainteresovanih strana, obrazovnih institucija, roditelja, agencija za zapošljavanje i lokalnih poslodavaca o aktivnostima u procesu srednjeg stručnog obrazovanja mladih sa smetnjama u razvoju i njihovog zapošljavanja.

U procesu koji prethodi završetku srednjoškolskog obrazovanja daju se smjernice u povezivanju ovog nivoa i zapošljavanja, kao i ključne preporuke za učenika koje proizilaze iz njegovih ostvarenih postignuća, usvojenih znanja i vještina tokom srednjeg stručnog obrazovanja ka tržištu rada. Ovo povezivanje treba da doprinese da se u što većoj mjeri zadovolje profesionalne, a samim tim i životne potrebe svakog učenika s posebnim obrazovnim potrebama.

Sprovodi se kroz segmente: informacije o učeniku-/ci od značaja za planiranje zapošljavanja, odnosno upisa na fakultet (opis smetnje/teškoće u razvoju, sposobnosti i vještine učenika, prilagođavanje, osvrt i zapažanja u odnosu na postignuća, usvojena praktična znanja i vještine).

Uključuje korake, predviđene aktivnosti, njihovu i konkretnu razradu preporuka, vremenski period, odgovornost/zaduženja.

Sadrži plan podrške za zapošljavanje, adaptaciju radnog mjesta, eventualno dodatno osposobljavanje, ili ukoliko je riječ o tranziciji ka tercijarnom obrazovanju u odnosu na izbor fakulteta (povezanost s predmetnim programom, propisanim standardima, kontakt, priprema, nastavni materijal i sl).

3.2.4.1 Uloge i procedure

Roditelji, iako često subjektivni, ipak sagledaju aspekte koje mi nekad propustimo. (defektolog, osnovna škola, centralni region Crne Gore)

Uprava škole formira tim za sprovođenje i praćenje tranzicije, obezbjeđuje razumijevanje i jasno prihvatanje i poštovanje propisanih uslova i odgovornosti. Osigurava pristupačnost ustanove, da je kadar adekvatno edukovan i neophodne radne uslove: nastavna sredstva, pomagala, da se redovno izrađuju izvještaji, šalju i prezentuju Koordinacionom tijelu i vodi evidencija o deci, uslugama.

Uprava pokreće i organizuje saradnju, razmjenu, praćenje, protok informacija sa pružaocima usluga potrebnih učeniku, poslodavcima, fakultetima.

Stručna službe škole inicira i saraduje s karijernim savjetnicima i sprovodi zajedničku procjenu interesovanja i mogućnosti djeteta (opšte informacije, zanimanje za zapošljavanje ili želje za nastavak školovanja, identifikacija što ili ko otežava učenje ili rad, oblast za podršku). Posebno vodi računa o kvalitetu i efektima inicijalnog kontakta, kao i dogovora.

Organizuje obuke za kadar. Obuke osim onih koje vode kvalitetnom inkluzivnom učenju i učešću su: potrebe u komunikaciji, socijalnoj interakciji, radu i društvenoj uključenosti; koncipiranje mjera za stručno obrazovanje i radno angažovanje: prilagođavanje radnog mjesta, podrška i sl.

Posebno vode računa da se učenici/adolescenti osnaže da budu sposobni da planiraju i donese odgovorne obuke. Razvijaju mreže vršnjačke podrške, sprovode preventivne i programe koji jačaju socio-emocionalne vještine, vrijednosti, norme, njihovo učešće u školi uopšte. Uviđaju i uzimaju u obzir da razviju vještine odgovora na faktore rizika, jačanje otpornosti adolescenata prilikom suočavanja s različitim izazovima.

Procjena sposobnosti i interesovanja učenika u odnosu na zapošljavanje je partnerska sa karijernim savjetnikom i participativna kada je riječ o samom učeniku. Vrš se analiza postignuća, potreba, stila učenja, rada, socijalnih spretnosti i vještina, mogućnosti (intervjui, opservacija, adaptirani testovi).

Za decu na prelazu iz srednje škole ka tržištu rada – zapošljavanju, procjenjuju se sposobnosti, karakteristike i načini učenja, komunikacije, prilagođavanja, socijalnost, kretanje, spretnost, **senzorne reakcije**, druga potrebna podrška, posebno za radni ambijent i proces. Za decu na prelazu iz srednje škole ka fakultetu se slično procjenjuje, uz dodatak da se utvrđuju potrebe i način prilagođavanja daljeg/budućeg učenja.

Određuje se mentor i prate razvojna i obrazovna postignuća i potrebe. Identifikuje se što ili ko otežava učenje ili rad; stvara se pretpostavka za podršku djetetu u toku

obrazovanja za socio-emocionalni razvoj i društvene kompetencije. Izrađuje se radni profil, analiza, popis poslova, vrši usaglašavanje i postavljanje prioriteta za zapošljavanje. Kod upisa na fakultet se izrađuje profil interesovanja, radi usaglašavanje interesovanja, akademskih postignuća, upisnih uslova i postavljaju prioriteta za upis na fakultet.

Članovi tima za vođenje i savjetovanje na stručnim sastancima analiziraju primijenjene metode, oblike rada, pomagala, didaktička sredstva i preduzeta prilagođavanja, potrebe, aktuelni status i nivo funkcionisanja i mogućnosti učenika za dalje školovanje i radni angažman. Koncipiraju i sprovode promotivne aktivnosti: motivacija prema roditeljima, učeniku, zajednici, poslodavcima. Putem portala komuniciraju, dijele iskustva iz prakse.

Sarađuju i savjetuju roditelje, uključuju ih u procjenu trenutnog nivoa postignuća, interesovanja i potreba djeteta u cilju adekvatnog izbora srednje škole i posla. Ona uključuje:

- Upoznavanje sa planiranim aktivnostima i dinamikom realizacije mjera tranzicije;
- Procjenu potreba roditelja, organizovanje i sprovođenje neophodne podrške;
- Razmjenu informacija, ukazivanje na interese i potrebe;
- Provjeravanje i izbor prioriteta (posla, fakulteta).

Stručni saradnici iniciraju i ostvaruju kontakte sa drugim ustanovama i uslugama (rehabilitacioni centri, voditelj slučaja, nevladina udruženja, licencirani pružaoci usluga). Saradnja sa voditeljem slučaja iz centra za socijalni rad je usmjerena na motivisanje, informisanje o mogućnostima i pravima, izradu individualnog plana usluga, plana rada sa korisnikom. Voditelj slučaja centra informiše o mogućnostima uključivanja u osposobljavanje i rad. Podstiče i motiviše na mjere aktivnih politika zapošljavanja: benefite, subvencije kao prednost u odnosu na socijalna davanja. Posebno roditelje podržava u osamostaljivanju djeteta, motivisanju za zapošljavanje. Informiše i edukuje poslodavce o pravima na subvenciju: zarade, prilagođavanje radnog mjesta i uslova rada; za kupovinu mašina, opreme i alata; angažman pomagača u radu. Koordinira licencirane usluge psiho-socijalne i podrške za život u zajednici, personalne i radne asistencije.

Karijerni voditelj ili medijator posreduje između korisnika i poslodavca, pomaže u pripremi i traženju posla, samozastupanju, obučavanju za konkretno radno mjesto, adaptaciji na socijalne i radne zahtjeve, prevenciji odustajanja i napuštanja. Sarađuje u procjeni stepena podrške, izradi individualnog plana usluga, kao i nadgledanju plana rada sa korisnikom. Karijerni medijator može biti angažovan da posreduje između korisnika i fakulteta, pomogne korisniku u pripremi i za upis na fakultet, adaptaciji.

Savjetnik za profesionalno vođenje, informisanje i orijentaciju ima ulogu pružanja informacija i savjetodavnih usluga za razvoj karijere. Sarađuje sa stručnom službom škole tokom procjene ličnih i profesionalnih karakteristika i dijeli informacije o ponudi, programima stručnog obrazovanja, na tržištu rada, mogućnostima zapošljavanja, stanju na tržištu rada i potencijalnim poslodavcima. Pomaže da se uradi komparacija i usklade lične karakteristika sa tim zahtjevima. Posreduje pri utvrđivanju očuvanih potencijala, odabiru, angažovanju izvođača profesionalne rehabilitacije, motivisanju i informisanju poslodavaca: mogućnosti osobe, subvencije, opremanje i sl. Prati i informiše o propisanim uslovima za upis. Učestvuje u promociji i zastupanju prava, senzibilizaciji tržišta rada i ostvarivanju dijaloga sa socijalnim partnerima. Ukazuju i na mjere koje se odnose na obrazovanje i osposobljavanje odraslih; osposobljavanje za rad kod poslodavca.

Pred kraj školovanja se uključuje **saradnik centra za profesionalnu rehabilitaciju** koji vrši procjenu psihofizičke i radne sposobnosti, osposobljavanje za rad, zaposlenje. Identifikuje klijentove individualne potrebe, ocjenjuje aktuelno radno i socijalno funkcionisanje, nivo vještina i znanja, otežavajućih ili olakšavajućih činilaca. U odnosu na to planira mjere, usaglašava usluge. Radi ocjenu uslova, upoređivanje, povezivanje i izbor profila interesa i sposobnosti pojedinca sa mogućim radnim mjestima u okruženju. Izrađuje plan prilagođavanja radnog mjesta i okruženja i obezbjeđivanja potrebne opreme, tehničke podrške i sredstava za rad. Realizuje osposobljavanje za rad na konkretnom radnom mjestu.

Prepoznaju se, definišu, utvrđuju poželjni poslovi, kao i firme, poslodavci kod kojih se nude. Kreira se i, ukoliko je potrebno, prijedlog izvođača profesionalne rehabilitacije.

Aktivnosti koje se odnose na procjenu potreba u radnom kontekstu i saradnju sa poslodavcem su:

- Utvrđivanje radne sposobnosti po modelu ljudskih prava;
- Izrada prijedloga plana profesionalne rehabilitacije;
- Selekcija, kontakt, posjeta poslodavcima, odabir posla;
- Analiza konkretnog radnog mjesta i radnog okruženja.

Slijede aktivnosti u odnosu na **traženje odgovarajućeg radnog mjesta**:

- Podrška za samostalan i autonoman izbor;
 - Izrada prijedloga plana prilagođavanja radnog mjesta, okruženja, potrebne opreme i sredstava za rad, druga potrebna vrsta podrške;
 - Praktično osposobljavanje, praćenje i stručna pomoć za konkretno radno mjesto, prevencija odustajanja.
-

Sprovodi se monitoring i evaluacija na radnom mjestu nakon zapošljenja. Uključuje evaluaciju početne uspješnosti i radnih rezultata.

Pod prilagođavanjem poslova podrazumijeva se prilagođavanje radnog procesa i radnih zadataka, a pod prilagođavanjem radnog mjesta podrazumijeva se tehničko-tehnološko opremanje radnog mjesta, sredstava za rad, prostora i opreme, u skladu sa mogućnostima i potrebama pojedinca.

Kod upisa na fakultet sačinjava se lista poželjnih fakulteta (smjerovi). Realizuju se obilasci fakulteta, odabir i izrada prijedloga plana uključivanja na fakultet i obuke kadra. Izrađuje se plan za podršku detetu u toku obrazovanja, neophodnih prilagođavanja nastavnog procesa, okruženja, nabavke opreme, asistivne tehnologije, osiguranje pristupa, praćenja. Učenik se podržava u samopouzdanom, samostalnom i odgovornom donošenju odluke i prilikom izbora.

Tokom cjelokupnog procesa karijernog vođenja, savjetovanja, tranzicije, bilo prema zapošljavanju ili prema fakultetu, vodi se računa da dijete aktivno participira, učestvuje u toku izbora, odlučivanja, a cijeneći njegove načine i učenja, mišljenja, komunikacije, interakcije koristeći adekvatna sredstva, metode, tehnike i tehnologije.

Primjer dobre prakse | Crna Gora

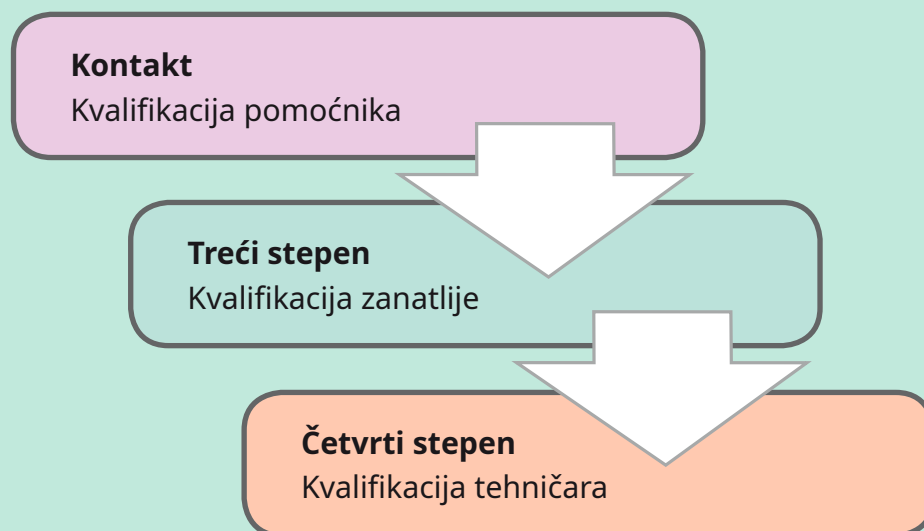
Stručno obrazovanje u Crnoj Gori upućuje da decu i mlade s posebnim obrazovnim potrebama treba osposobljavati za rad i samostalan život. Opređeljuje se za jednake mogućnosti sticanja kvalifikacija u stručnom obrazovanju radi efektivnog zapošljavanja i pune socijalne inkluzije.

„Ukoliko želimo da decu pripremimo za samostalan i uspješan rad, da zarađuju, osećaju se korisnima, neophodno je osloboditi ih suvišnih sadržaja i usmeriti na izučavanje vještina za život. Još uvijek se nijesmo otrgli od ukalupljivanja dece u obrazovne standarde, iako se primjenjuje individualni pristup.“ (psiholog, osnovna škola, centralni region Crne Gore)

Nastojanje je da se obezbijedi kvalitetno (inicijalno i kontinuirano) stručno obrazovanje, omogućiti brži odgovor i poboljša fleksibilnost za potrebe tržišta. Ciljevi su:

- Unaprijediti fleksibilnost, horizontalnu i vertikalnu prohodnost u cilju zadovoljenja obrazovnih potreba i konkurentnog učešća na tržištu rada;
- Definisanim kompetencijama i jasnim ishodima povezati opšta, stručno-teorijska i praktična znanja;
- Omogućiti učenicima, koji ranije napuste obrazovanje i obuku, da stiču odgovarajuću stručnu kvalifikaciju ili nižu kvalifikaciju nivoa obrazovanja;
- Podsticati koncept cjeloživotnog učenja i mobilnost pojedinca;
- Predviđeti da se dio praktičnog obrazovanja realizuje kod poslodavca.

Kako bi se deci i mladima s posebnim obrazovnim potrebama omogućilo da postupno dostižu obrazovni program i završe obrazovanje u skladu sa svojim mogućnostima, od posebnog su značaja modularizovani obrazovni programi bazirani na stručnim kvalifikacijama različitog nivoa obrazovanja. To omogućava da se u okviru programa IV stepena može dostići kvalifikacija II ili III stepena, pa dijete koje ranije napusti obrazovanje, jer je dalje pohađanje programa za njega prezahtjevno, može da dobije sertifikat II ili III stepena, zavisi kako je predviđeno obrazovnim programom, koji mu omogućava izlazak na tržište rada. Naime, dijete završetkom određenog broja modula može steći: 1) kvalifikaciju pomoćnika (Kontakt), 2) sa još nekoliko modula kvalifikaciju zanatlije (treći stepen), 3) a sa još nekoliko modula kvalifikaciju tehničara (četvrti stepen).

Modularizovani obrazovni programi, kreditno su vrednovani, sa definisanim ishodima učenja. Kriterijumima su definisani načini provjere, da li su i u kojoj mjeri dostignuti ishodi učenja (postavljeni hijerarhijski – po težini).

Za sve ostale programe koji su u primjeni, a nijesu zasnovani na kvalifikacijama nižeg stepena ili za stare programe koji još uvijek nijesu modularizovani, postoji mogućnost skraćivanja programa u skladu sa individualnim potrebama učenika. Ovo podrazumijeva određivanje dijela poslova u okviru jednog zanimanja i izradu plana osposobljavanja učenika koji će škola sa njim realizovati. Učenik tada dobija uvjerenje o završenom dijelu obrazovnog programa (prema Pravilniku o pedagoškoj dokumentaciji) kojim se dokazuje osposobljenost za određene ključne vještine i stručne poslove. Ova ideja još uvijek nije zaživjela u školama, nepoznata je poslodavcima, te je potrebna obuka, promovisanje, informisanje i popularisanje zapošljavanja sa ovom vrstom dokumentacije – uvjerenjem.

Za sada su dostupni i usvojeni modularizovani obrazovni programi (bazirani na standardima različitog nivoa) u oblasti energetike, mehatronike, ekonomije, prava, uređenja prostora, građevinarstva, restoraterstva, tekstilstva i kožarstva, elektronike, telekomunikacija, računara, informacionih tehnologija, ličnih usluga, kuvarstva, trgovine, prehrane, nautičkog saobraćaja i brodomaštva¹⁰.

¹⁰ (<http://www.cso.gov.me/vijesti/190179/modularizovani-obrazovni-programi-koji-se-implementiraju-od-skolske-2017-2018-i-2018-2019-godine.html>).

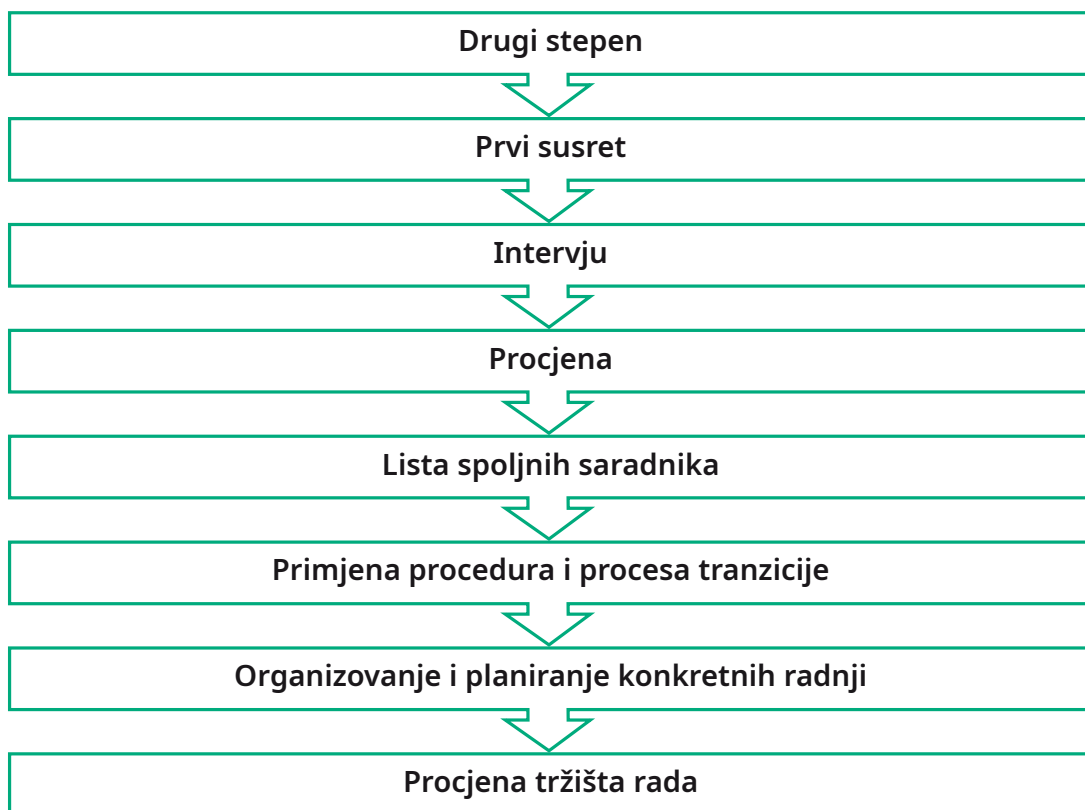
3.3 Instrumenti

U procesu karijernog vođenja, podrške i savjetovanja treba poštovati različitost, individualne potrebe i pokazati fleksibilnost kada se sprovodi proces procjene sposobnosti, definisanja interesovanja i tokom odabira daljeg zanimanja.

Za ove učenike treba prilagođavati uslove, metode, aktivnosti, reorganizovati ili kreirati instrumente.

Ovom prilikom se misli na intrumente: testovi, intervjui, procedure. Oni treba da se vode interesom i osobenostima korisnika: funkcionisanje, interakcije, učenje, komunikacija.

Sam proces karijernog vođenja, podrške i savjetovanja se sprovodi postupno, korak po korak.

1. Prvo se uspostavlja kontakt sa ciljnom grupom, školom, detetom, roditeljima i objašnjava svrha i cilj.
2. Dogovora se termin prvog susreta s roditeljima i detetom.
3. Sprovodi se prvi informativni intervju. Elementi su mu:
 - Uzimanje anamneze: dobijanje jasne slike o ličnom, porodičnom, socijalnom kontekstu;
 - Definisanje potreba, problema, prepreka, resursa, usluga i dostupnih servisa u zajednici, mogućnosti;

- Utvrđivanje očekivanja i želja, stilova komunikacije, načina procjene;
 - Procjena potreba roditelja (psiho-socijalna podrška, socijalni servisi i dr.) i koncipiranje načina saradnje;
 - Definisane termine za sljedeće korake: testiranje, intervjui, obilasci i sl.;
 - Određivanje i dogovaranje pravaca savjetovanja i vođenja
4. Sprovođenje procjene interesovanja, potencijala (testovi, intervjui).
 5. Izrada i dogovaranje liste spoljnih saradnika: socijalne službe, servisi, usluge, menadžeri slučaja, resursni i centri za rehabilitaciju, NVO i dr.
 6. Primjena procedura i procesa tranzicije.
 7. Razmatranje zaključaka, organizovanje i planiranje konkretnih radnji: odabir smjera, posla, osposobljavanja, zapošljavanja i dr.
 8. Procjena ekonomskog konteksta – praktične obuke, mogućnosti i ponude tržišta rada.

3.3.1 Testovi i procedure

Testovi treba da utvrde opseg osobina, potencijal za učenje i rad. Intervjui treba da utvrde interesovanja, budu sredstvo za savjetovanje, vođenje, usmjeravanje, motivisanje.

Procedure su mehanizmi tranzicije koji se sprovode po definisanoj dinamici i utvrđenim ciljevima, mjerama i čine ih aktivnosti usmjerene na podršku učeniku u procesu prelaska između nivoa obrazovanja (osnovna – srednja škola – fakultet), odnosno na tržište rada – zapošljavanje.

Kada govorimo o testovima i procedurama, nudimo niz praktičnih savjeta u odnosu na to koje pristupe, tehnike, načine, pomagala, tehnologije treba upotrijebiti da bi se postigao efekat dobre procjene, odabira.

Smatramo da je potrebno da se ponudi format i baterija za ciljanu i prilagođenu procjenu djetetovih mogućnosti i interesovanja (prema vrsti smetnje). Paket za podršku treba da vodi procjeni i utvrđivanju socio-emocionalnih vještina, građenju i osnaživanju ličnih kapaciteta.

Tokom testiranja za decu na prelazu iz **osnovne prema srednjoj školi se procjenjuju:**

- Sposobnosti i stil učenja (pažnja, pamćenje, čitanje, pisanje, računanje i dr.);
- Socijalne vještine (uključujući ponašanje i komunikaciju sa vršnjacima i odraslima);
- Motoričke vještine (fina i krupna motorika, kretanje i sl.);
- Samopercepcija i samoprocjena (želje, potrebe, interesovanja...);
- Načini prilagođavanja procjene djetetovih interesovanja, potencijala;
- Pomagala¹¹ koja učenik/ca treba da koristi, prilagođavanje prostora, uslova, asistivna tehnologija, alternativna komunikacija i dr.

¹¹ Tehničko-tehnološki i elektronski uređaji, medicinsko-protektivne sprave i pomagala, obučeni psi vodiči i pomagači, druge vrste savremenih predmeta i uređaja koji u najvećoj mogućoj mjeri omogućavaju i olakšavaju nastavni proces, samostalan život i smatraju se integralnim dijelom osobe koja ih koristi.

Za decu na prelazu **iz srednje škole ka tržištu rada** – zapošljavanju testovima se procjenjuje:

- *Sposobnosti učenja* (pažnja, pamćenje, razumijevanje);
- *Vještine komunikacije* (mogućnost, način i oblik);
- *Socijalne vještine* (samostalnost, interakcija, prihvatanje i pridržavanje pravila rada, saradnja...);
- *Motoričke vještine* (fina i krupna motorika, kretanje, orijentacija u prostoru, izdržljivost...);
- *Senzorne sposobnosti* (opseg, prijem, obrada, reakcija na stimulus...);
- *Samopercepcija* (želje, interesovanja...);
- Analiza postignuća, potreba, stila učenja, rada, socijalnih spretnosti i vještina, mogućnosti (intervjui, opservacija, adaptirani testovi);
- Potreba za prilagođavanjem: opreme (*namještaj, pomagala, simboli, oznake, asistivna tehnologija...*) i načina prilagođavanja (*font, format, znakovni jezik, Brajevo pismo, sistem za komunikaciju putem slika...*);
- Druga vrsta potrebne podrške (*kretanje, vrijeme obavljanja zadataka, u procjeni karakteristika, interesovanja, eksterne provjere znanja i sl.*)

Za decu **na prelazu iz srednje škole ka fakultetu** se slično procesu u odnosu na zapošljavanje procjenjuju:

- Sposobnosti učenja (pažnja, pamćenje, razumijevanje);
- Vještine komunikacije (mogućnost, način i oblik);
- Socijalne vještine (samostalnost, interakcija, prihvatanje i pridržavanje pravila rada, saradnja...);
- Motoričke vještine (fina i krupna motorika, kretanje, orijentacija u prostoru, izdržljivost...);
- Senzorne sposobnosti (opseg, prijem, obrada, reakcija na stimulus...);
- Samopercepcija (želje, interesovanja...);
- Načini prilagođavanja procjene interesovanja, potencijala;
- Oprema (namještaj, pomagala, simboli, oznake, asistivna tehnologija...);
- Načini prilagođavanja budućeg učenja (font, format, znakovni jezik, Brajevo pismo, sistem za komunikaciju putem slika, asistivna tehnologija...);
- Druga vrsta potrebne podrške (kretanje, učenje, eksterna provjere znanja i sl.).

3.3.2 Potrebe

Smetnje iz spektra autizma

Đeca s autizmom najbolje napreduju u okruženju koje je dobro strukturisano, zasnovano na organizovanosti, rutinama, usmjerenosti, funkcionalnosti. Lakše funkcionišu kada su informacije prikazane u vizuelnom obliku. Označavanjem predmeta se pomaže detetu da razumije organizaciju okruženja, podstiče primjereno ponašanje. Aktivnosti se sistematizuju kroz dnevne, konkretne rasporede, liste za

provjeru aktivnosti, planere i ploče s izborom aktivnosti. Kroz društvene priče koje se ciljano osmišljavaju u odnosu na određene i konkretne socijalne situacije pojedinog djeteta, koje su slikovito prikazane, sugeriraju se uputstva i primjerene reakcije. Slikovito, uz pomoć opšteprihvaćenih pravila i uputstava, pomažu djetetu da se pripremi i bolje snalazi u socijalnim situacijama, posebno novim. Opisuju interakcije, situacije, prihvatljivo ponašanja, aktere, tok dešavanja, poželjne vještine, očekivanja, pravila i sl.

Smetnje u intelektualnom razvoju

Deca sa lakim intelektualnim smetnjama uglavnom dobro usmjeravaju pažnju na ciljani sadržaj koji treba da bude vremenski određen. Informacije treba da su konkretne, nuditi primjere iz neposrednog okruženja i iskustva. Koncentracija se može postići kada se na minimum svedu drugi stimulusi iz okruženja. Razumiju konkretne, jednostavne verbalne naloge, dok je razumijevanje apstraktnih pojmova i složenijih verbalnih sadržaja otežano, pitanja postavljati da odgovori budu DA/NE. Pogoduju im rasporedi, šeme, riječi, simboli, slike, podšetnici, procedure, različiti oblici, teksture, situacije, kartice sa skupovima i brojevima. Neka uputstva budu jednostavna i razdvojena na male cjeline, upotrebljavajte pokazivanje i povećavajte kompleksnost u skladu sa ostvarenim napretkom. Budite svjesni toga da osoba sa intelektualnim smetnjama može imati smanjenu svijest o socijalnoj komunikaciji i da može imati manje razvijene socijalne vještine. Fokusirajte se na razvoj životnih vještina. Dajte verbalne i pisane instrukcije ili pokušajte da date primjere kao ilustracije određenih ideja i često sumirajte ideje. Stvorite prilike za učenje zasnovano na praktičnom iskustvu.

Smetnje u tjelesnom razvoju

Kada se radi s decom s tjelesnim smetnjama, tu se zahtijevaju pomagala, radni materijal, podrška pri kretanju, šedenju, rukovanju priborom i radnim materijalom, orijentaciji u prostoru i na papiru, pisanju, crtanju, govorno-jezičkom izražavanju i formulaciji, pa im je važna vizuelna podrška, više vremena. Pogoduju im sredstva koja koriste i deca sa smetnjama vida. Kada razgovarate sa učenicima koji upotrebljavaju invalidska kolica, pokušajte s njima da komunicirate fizički se spustivši na nivo njihovih očiju, sedite ako imate stolicu. Obezbijedite fizičku dostupnost lokacija/prostora i eliminišite prepreke i barijere. Obezbijedite asistivnu kompjutersku opremu/software, kad je to potrebno.

Smetnje u razvoju vida

Dijete sa smetnjama vida će biti uspješno uz očna-tiflotehnička pomagala, taktilni materijal, zvučnu podršku, adekvatno i individualno osvjetljenje, položaj koji mu omogućava najbolje viđenje, istaknuti i adekvatan font, podebljanja i sl. Tu su taktilno urađene slike, zvučne knjige, materijal s naglašenim linijama, font slova Times New Roman 14–20, čitač ekrana. Ističemo ulogu Brajevog pisma. Dozvolite učenicima da sami odaberu mjesto za šedenje sa kog najbolje vide i čuju, ukoliko je moguće, i dodirnu što je moguće više prezentovanog materijala. Razvijte materijale unaprijed kako biste imali dovoljno vremena da promijenite format i koristite štampu crnim slovima na bijeloj pozadini ili blijedožutoj kako bi se postigao maksimalan kontrast između teksta i papira.

Smetnje u razvoju sluha

Kod smetnji sluha se predlaže upotreba kompjutera, omogućiti detetu da sedi u blizini sagovornika, eliminisati zvukove u pozadini, izvor svetlosti treba da bude usmjeren na lice ispitivača ili pomagača, kako bi učenik mogao da vidi lice, šake, usne, koristiti pisane, slikovne forme. Jezičko preoblikovanje radnoga materijala, grafički prikaz/slike, predmeti, modeli, pisana forma, slike, multimedijalni materijal, računar. Prepoznajte koliko vremena je potrebno tumaču da procesuirao ono što je rečeno, učenicima je možda potrebno više vremena da prime informacije, postavite pitanje i/ili daju komentare. Koristite vizuelna pomagala kad god je to moguće, uključujući i titlovanje verzije video klipova i filmova. Koristite pisane dopune usmenim instrukcijama, zadacima i smjernicama. Tableti, pametni telefoni su u posljednje vrijeme lako dostupni i omiljeni komunikatori.

Takođe, dostupna je asistivna tehnologija za osobe sa tjelesnim smetnjama, sa smetnjama vida (slijepe i slabovide osobe), sa smetnjama sluha (glasa, govora i jezika), sa teškoćama u komunikaciji i u učenju. Asistivna tehnologija – proizvod, dio opreme ili sistem, bez obzira na to da li se upotrebljava u izvornom obliku, modifikovan ili prilagođen, koji se koristi da bi se povećale, održale ili poboljšale funkcionalne mogućnosti dece sa smetnjama i teškoćama u razvoju. Tu su softveri za učenje, komunikaciju, provjeru i prevod teksta u govor. Tableti i pametni telefoni s ekranom osetljivim na dodir nude jednostavniji način komuniciranja s drugima.

Takođe, sredstva potpomognute (alternativna i augmentativna) komunikacije se koriste za poboljšanje neefikasne govorne komunikacije. Posebno su korisna da se olakša verbalno izražavanje. Neka od njih su Picture Exchange Communication System (PECS) – sistem korišćenja komunikacijskih sličica putem razmjene. Kada dijete nešto želi, ono daje sličicu svom „sagovorniku“ (roditelj, terapeut, vaspitač, nastavnik, drugo dijete, odrasli) i označava potrebe, zapažanja i sl. PECS program za razvoj interakcije i komunikacije se najčešće koristi kroz formu komunikacijske table, komunikacijske knjige, kalendar aktivnosti – planeri i sl.

Psihijatrijske poteškoće

Učenici sa psihijatrijskim smetnjama možda se neće prijatno osećati ako treba da iznesu detalje o svojoj smetnji. Uz terapiju i podršku, mnogi učenici sa psihijatrijskim smetnjama mogu da održavaju svoje mentalno zdravlje i da imaju koristi od stručnog obrazovanja i zapošljenja.

Teškoće učenja

Za decu sa teškoćama u učenju i govoru obezbijedite prilagođavanja u učionici, kao što su kasetofoni i/ili laptopovi, dajte im više vremena da završe zadatke, dajte uputstva i demonstracije prezentovane na više načina, uz koncizne usmene instrukcije. Pitajte učenike ako žele da govore, zamolite ih da ponove ono što su rekli ukoliko nije bilo dovoljno jasno. Koristite alternativne mjere komunikacije, instrukcije ili demonstracije prezentovane na više od jednog načina.

3.3.3 Intervju

Cilj razgovora sa detetom je **prikupljanje informacija**. Istovremeno on znači podršku detetu. Način reagovanja stručnjaka treba da bude adekvatan i u skladu sa detetovim mogućnostima.

Pristup treba da bude **empatičan, direktan i otvoren, uz stvaranje odnosa povjerenja**, korišćenje detetu prihvatljive terminologije, sistema komunikacije koji koristi.

Važno je imati informacije o emocionalnom i socijalnom funkcionisanju deteta, dovoljno vremena planirati za razgovor, ukoliko dijete govori sporo, nerazgovjetno ili ako komunicira putem pomagala ili tumača. Dati dovoljno vremena da odgovori.

Ne smije se zaboraviti da se predvidi vrijeme za odmore ako postoji sklonost ka lakom zamaranju, gubitku pažnje ili iz drugih razloga, i da razgovor ne traje duže nego što je neophodno.

Kada se obavlja intervju, treba voditi računa o tome da mnoga deca sa smetnjama u razvoju imaju umanjenu sposobnost da izraze ono što doživljavaju, što im se dešava, što žele, očekuju, svoje namjere. Takođe i da prihvate, razumiju druge učesnike u komunikaciji, sagovornika. Dodatnu poteškoću čini što, kako i na koji način saopštavaju i da li i kako ih drugi razumiju.

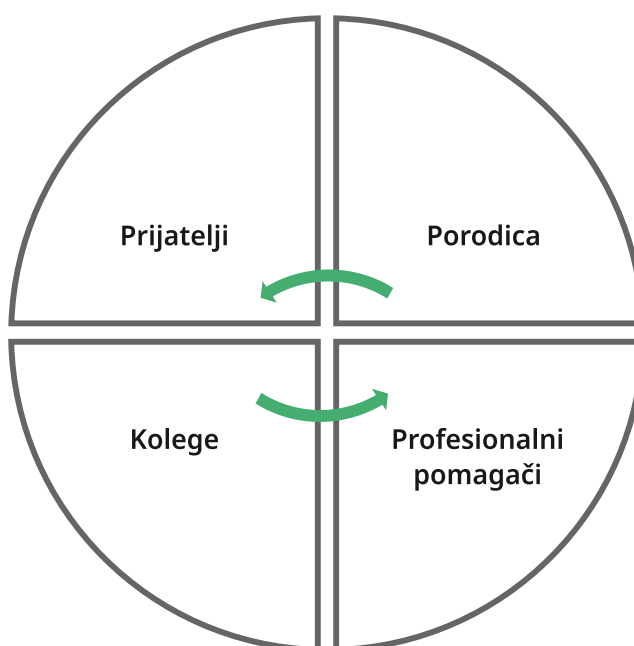
Zbog toga je važna **fleksibilnost**. Intervju se može i treba dopuniti i pratiti neverbalno: simbolima, fotografijama, ilustracijama, gestovima, izrazom lica i sl., odnosno na način koji odgovara detetovom stilu i karakteristikama. Nekada je potrebno pokazivati različite sličice koje pokazuju situacije, koristiti prihvatljiv rječnik, proveriti da li ste tačno, ispravno, razumjeli šta vam dijete govori.

3.3.3.1 Tehnike intervjuja

- Tako se **deca sa smetnjama vida** oslanjaju na opise, taktilno iskustvo, pomagala, Brajevo pismo i sl. Kada dajete uputstva, budite jasni: recite „lijevo“ ili „desno“, „priđi“ ili „siđi“, „stepenice počinju za otprilike tri koraka“ itd.
- Kod **dece s intelektualnim smetnjama** razgovor se vodi na sveden, jednostavan, ciljan, konkretan, iskustven način, uz vizuelnu podršku.
- **Deca sa smetnjama sluha** koriste se ščitavanjem (praćenje pokreta usana sagovornika), znakovni jezik, preferiraju pisane forme. Gledajte direktno u učenike tokom razgovora s njima, čak i kad je tumač prisutan i govorite normalnim tonom. Održavajte kontakt očima, koristite prirodne izraze lica i gestove. Budite sigurni da imate pažnju učenika prije nego što progovorite. Lagan dodir po ramenu, mahanje li neki drugi vizuelni signal će biti od pomoći.
- Kada je riječ o **deci sa tjelesnim smetnjama** mogući su izazovi u komunikaciji u vidu otežane formulacije, razumijevanja, dužine trajanja saopštavanja, jasnoće, artikulacije. Zbog toga je opravdano davati više vremena za odgovor, ili ga olakšati alternativnim sadržajima. Prije nego što pružite pomoć, pitajte

da li je to potrebno i čekajte odgovor. Slušajte sve instrukcije koje vam učenici mogu dati; učenici znaju najbezbjednije i najefikasnije načine da obave dati zadatak.

- Kod dece sa **smetnjama iz spektra autizma** izazovi komunikacije vidljivi su u oblasti razumijevanja svrhe, namjene, očekivanja od komunikacija. Takođe prisustva, forme, kvaliteta i ovladanosti govorom, uopšte. Zbog toga su kod njih preporučljiva vizuelna i simbolička sredstva.
- **Učenici sa psihijatrijskim stanjima možda** moraju da provjere svoju percepciju situacije ili informacije koje ste prezentovali kako bi bili sigurni da su na pravom putu. Dajte jasna i podrobna objašnjenja i instrukcije, ako treba i pismeno. Pitajte učenike na koji način bi željeli da primaju informacije. Dajte im više vremena i budite fleksibilniji kod obuke i uvođenja. Instrukcije korak po korak mogu se lakše razumjeti tako što se zadaci izdijele na manje cjeline. Dremljivost, zamor, gubitak memorije i duže vrijeme reakcije mogu biti rezultat prepisanih lijekova. Uputite učenike na specijalizovane službe (službe za mentalno zdravlje u lokalnim zajednicama).
- Za decu sa **poteškoćama u učenju i govoru**, uzmite sljedeće u razmatranje: multisenzorni pristup će povećati sposobnost učenika sa kanalima učenja koji različito funkcionišu (audio, vizuelni i/ili taktilno) da izvuku više koristi iz aktivnosti.
- **Karta mreže koja okružuje osobu** je socijalno dijagnostički instrument koji podseća na sociometrijski postupak i može biti koristan kod dece za višestrukim izazovima. U centar karte se stavlja dijete. Oko centra se unose osobe iz okruženja - što su bliskije osobi stavljaju se bliže centru. Ako postoji kontakt između dvije osobe treba nacrtati linije između njih. Na kraju se dobija neka vrsta mreže koja predstavlja sve što okružuje dijete.

Primjeri dobre prakse

U oblasti inicijalne procjene interesovanja predlažemo sljedeći Upitnik koji može isoitati buduća radna zanimanja, profesionalne preference.

U školi		
Koje aktivnosti voliš?	Koje su ti aktivnosti dosadne i ne voliš ih?	
Kod kuće		
Koje aktivnosti voliš?	Koje su ti aktivnosti dosadne i ne voliš ih?	
Da li si već imao priliku da vidiš radno mjesto?		
Koje aktivnosti voliš da radiš – učestvuješ u njima?	Koje su ti aktivnosti dosadne i ne voliš da radiš – učestvuješ u njima?	
Koji je tvoj posao iz snova?		
Što želiš da radiš na poslu?	Da	Ne
Da nešto prodaješ		
Da popravljáš nešto		
Da budeš kreativan		
Da čuvaš nešto		
Da praviš nešto		
Da savjetuješ ljude		
Da brineš o drugim ljudima		
Da nešto nadgledaš		
Da čistiš nešto		
Da radiš s dokumentima		
Da sortiraš i organizuješ nešto		
Da računaš		
Da pišeš		
Da kuvaš, pečeš		
Da pakuješ nešto		
Da raznosiš, dijeliš nešto		
Da ukrašavaš nešto		
Da hraniš životinje i brineš o njima		
Da praviš frizure, šminkaš		
Da navodnjavaš		
Sa kim ili čim bi volio/voljela da radiš?	Da	Ne
Ljudi		
Životinje		
Biljke		
Metal		
Drvo		
Sintetika		
Boje		
Keramika		
Čišćenje		
Staklo, kamen		
Namirnice		
Moda, tekstil, koža		
Namještaj		
Papir, knjige		
Slike i fotografije		
Sredstva		
Mašine		
Elektronika i struja		
Prevozna sredstva		
Komputeri		
Muzika		
Dosijei, pisma, dokumenta		
Mediji		

Procjena vještina i mogućnosti

Primjer koji slijedi može biti koristan prilikom utvrđivanja polazne tačke za karijerno vođenje i savjetovanje.

Primjer 1

Opis mogućnosti: Napraviti karte od ponuđenih sposobnosti. Dijete može da izabere na početku najprije tri. Zatim se diskutuju.
Fizička izdržljivost – Ja sam fizički izdržljiv. Mogu dugo da stojim, veoma sam otporan. (npr. volim da igram fudbal)
Manuelna spretnost – Vješt sam s rukama (npr. dobar sam u izradi rukotvorina).
Tehničko razumijevanje – Imam tehničko razumijevanje, lako mi je da riješim tehnički problem. Znam kako mašine rade. (npr. brzo rukujem telefonom)
Dobri maniri – Ljubazan sam i uslužan (npr. prijateljski sam nastrojen prema ljudima)
Verbalne vještine – Imam dobre verbalne vještine, lako mi je da govorim. (npr. da prodajem nešto)
Kreativnost – Kreativan sam, uvijek imam nove ideje, umijem da crtam, pišem priče.
Umijeće pamćenja – Lako pamtim stvari. Kada me nešto zanima, obratim pažnju, lako zapamtim.
Umijeće opažanja – Dobro zapažam, brzo primjećujem promjene na ljudima. (npr. što je neko obukao, kakva je frizura)
Čitanje – Dobar sam u čitanju – čitam i razumijem dobro.
Težak rad – Mogu mnogo da radim, brzo. Ambiciozan sam.
Tačnost – Veoma sam tačan. Kada nešto radim, veoma sam savjestan.
Fleksibilnost – Fleksibilan sam i lako se prilagođavam na nove situacije.
Timski duh – Sposoban sam da radim timski, sarađujem, čujem tuđe mišljenje.
Uživanje u kontaktima – Uživam u kontaktima i upoznavanju s drugim ljudima.
Pisanje – Dobar sam u pisanju i pravim malo gramatičkih i pravopisnih grešaka.
Razumijevanje – Pokazujem simpatiju i razumijevanje za druge.
Asertivnost – Sposoban sam i lako mi je da postignem nešto do čega mi je stalo.
Samostalnost – Mogu da radim stvari bez roditelja, drugih ljudi.
Pouzdanost – Mogu da zakazujem sastanke i vodim računa o tome.
Otpornost – Otporan sam i strpljiv.
Talenat za organizaciju – Dobar sam u organizovanju stvari. (npr. zabave)
Podučljivost – Želim da učim nove stvari.
Koncentracija – Dobro se koncentrišem.
Urednost – Veoma volim da mi stvari budu uredne.
Dobronamjernost/poslušnost – Spreman sam da poslušam kada mi se nešto kaže.
Računanje – Dobar sam u računanju.
Brzina – Radim brzo.
Aktivnost – Stavljam ideje u praksu.
Strpljenje – Ne odustajem.
Ponašanje – Pokazujem samopuzdanje i lijepe manire.
Optimizam – Lako primjenjujem ideje.

Metod koji definiše vještine, sposobnosti i motivaciju. Instrukcije za profesionalce:

Uzeti veliki papir i reći djetetu da legne na njega.

- Nacrtaati linije oko njegovog tijela – konture.
- Postavljati pitanja poput:
- Što tvoji roditelji/brat/sestra/đed/baba/nastavnik kažu da se nalazi u tebi?
- Što oni misle da su tvoje snage?

Primjer 2

Metoda koja određuje vještine, sposobnosti i motivaciju. Uputstva za profesionalce:

- Uzmite veliki list papira i pustite dijete da leži na njemu
- Crtajte linije djetetovog tijela
- Postavite djetetu pitanja poput: što tvoji roditelji / sestra / brat / baba / đed / nastavnik kažu da je snaga koja se nalazi u tebi? Šta oni misle da su tvoje snage? Nacrtaj će su te snage!

Procjena snaga

Zvijezda snaga: je vježba koja pomaže da se izaberu neke od djetetovih snaga – izabrati jednu, po jednu i staviti je u zvijezdu. Napraviti malu kartu sa snagama napisanim na njoj:

Svirati muziku – Sviram jedan instrument i dobar sam muzičar.

Prostorni ošjećaj – Umijem da čitam mapu sobe i stvari i razumijem je.

Urednost – Mogu da raspoređujem nešto prema pravilima.

Tehničko razumijevanje – Razumijem kako su mašine napravljene i kako rade.

Pouzdanost

Ponašanje

Strpljenje

Aktivnost

Brzina

Urednost

Koncentracija

Organizovanost

Izdržljivost

Samostalnost

Asertivnost

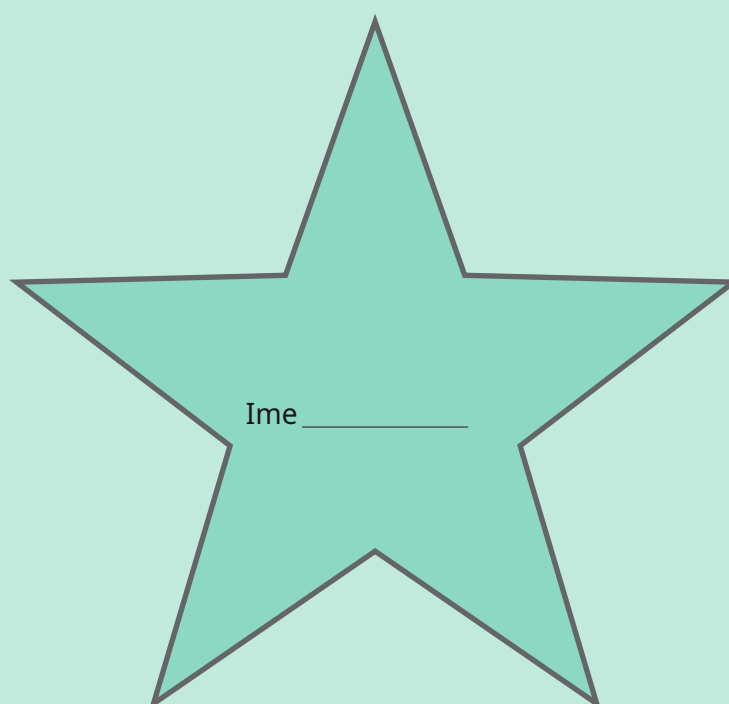
Razumijevanje

Fleksibilnost

Timski duh

Manuelna spretnost

Fizička izdržljivost

Procjena društvenih vještina

Društvene priče pogoduju deci s autizmom. Međutim, mogu ih koristiti jednostavno i oni s intelektualnim smetnjama.

Uz pomoć tzv. *društvenih priča* deca s autizmom se poučavaju socijalnim vještinama. Društvene priče se pišu za određenu situaciju pojedinog učenika. Koristan su alat jer slikovito, uz pomoć opšteprihvaćenih pravila i uputstava, pomažu detetu da se pripremi i bolje snalazi u socijalnim situacijama, posebno novim. Opisuju interakcije, situacije, prihvatljivo ponašanja, aktere, tok dešavanja, poželjne vještine, očekivanja, pravila i sl.

Imaju definisan stil i format. Odgovaraju na pitanja: De se situacija dešava? Ko je u njoj? Što se dešava? Zašto se dešava? Predstavljaju informaciju iz tačne i objektivne perspektive. Nude opseg za ponašanje u određenoj situaciji. Identifikuju druge osobe.

Slijede primjeri instrumenata ciljano osmišljenih za dijete sa smetnjama iz spektra autizma koji pokazuju kako se uz pomoć društvene priče (prilagođeni instrument) može procijeniti dijete, sprovesti obilazak i odabir srednje škole.

Društvena priča: Biram srednju školu

Kada završim osnovnu školu, upisujem srednju školu. U srednjoj školi ću isto kao i u osnovnoj školi učiti s drugom decom. U srednjoj školi ću učiti i da radim posao. Zbog toga ću birati zajedno posao i školu.

Dopadaju mi se poslovi: (autentična fotografija). Za te poslove se pohađa škola (autentična fotografija).

Za taj posao (autentična fotografija) se uče sljedeći predmeti (raspored u slikama/symbolima). Za taj posao (autentična fotografija) se uči da radiš (autentične fotografije radionica i poslova u njima).

U toj školi učenici idu u školu sljedećim danima: ponedjeljak, srijeda i petak. Tih dana uče sljedeće predmete (raspored u slikama/symbolima).

Utorkom i četvrtkom se radi u radionicama (autentične fotografije radionica i poslova u njima).

U subotu i nedjelju ne idem u školu. U subotu i nedjelju provodim vrijeme sa majkom, tatom i _____ (unijeti detetove članove porodice).

Za svaki dan imam raspored časova.

U ponedjeljak imam ____ (unijeti broj časova). Na prvom času učim ____ (unijeti koji predmet). Ovaj predmet na mom slikovnom rasporedu je prikazan sljedećom slikom: (ilustracija slike predmeta). Na drugom času učim (unijeti naziv predmeta). Ovaj predmet na mom slikovnom rasporedu je prikazan sljedećom slikom:

(ilustracija slike predmeta) Na trećem času učim ____ (unijeti naziv predmeta). Na četvrtom času učim ____ (unijeti naziv predmeta). Ovaj predmet na mom slikovnom rasporedu je prikazan sljedećom slikom: (ilustracija slike predmeta).

Isto ponoviti za svaki dan: utorak, srijeda, četvrtak, petak!

Društvena priča: Moje sposobnosti i interesovanja

Đeca idu u školu (autentična fotografija djeteta i njegovih vršnjaka iz odjeljenja u njihovoj školi).

Odrasli ljudi idu na posao (fotografija njegovog oca ili majke na poslu).

Da bi išao na posao, treba da završiš srednju školu ili fakultet. Tamo učiš da radiš posao koji izabereš. Treba da znaš što voliš, što te interesuje, što umiješ da radiš.

Sada mi kaži koji je tvoj omiljeni školski predmet – dati djetetu simbole predmeta. A sada mi kaži zbog čega voliš baš taj predmet – ponuditi simbole ili fotografije...

Sada mi kaži što najviše voliš da radiš – ponuditi djetetu nekoliko situacija (simbolično prikazanih ili u originalnim fotografijama) koje predstavljaju ono što voli: da ređa, da broji, da crta i sl.

Ono što voliš da radiš (dati simbolični prikaz ili fotografiju onoga što je dijete izabralo) se uči kroz sljedeće predmete (povezati simbole ili fotografije predmeta sa prethodno ponuđenim situacijama).

To što voliš da radiš je dio sljedećih poslova – povezati simbole ili fotografije koje prikazuju prethodno ponuđene situacije (fotografija onoga što voli da radi) sa fotografijama posla.

U utorak ćeš ići da obiđeš školu (original fotografija) u kojoj se uči za ovaj posao (simbol ili fotografija). U petak ćeš ići da obiđeš školu (original fotografija) u kojoj se uči za ovaj posao (simbol ili fotografija).

Nakon toga ćeš odlučiti i izabrati u koju srednju školu ćeš ići nakon završetka osnovne škole.

U srednjoj školi koju izabereš ćeš naučiti da radiš posao. Kad završiš srednju školu, tražićeš firmu u kojoj ćeš raditi taj posao.

Individualni tranzicioni plan

U Crnoj Gori precizno je određen i zakonski utemeljen Individualni tranzicioni plan: ciljevi, mjere i aktivnosti usmjereni na podršku učeniku u procesu prelaska iz jednog obrazovnog nivoa u drugi, odnosno iz sistema obrazovanja na tržište rada – zapošljavanje. Individualni tranzicioni plan (ITP) je nadovezujući i dopunjujući dio Individualnog razvojno-obrazovnog programa (IROP). Sprovodi se u dvije faze: na kraju osnovne škole i na kraju srednjoškolskog obrazovanja (ka zapošljavanju i ka fakultetu).

„ITP omogućava da podrška u procesu profesionalne orijentacije bude organizovana, sa jasnim očekivanjima i aktivnostima. Učenicima omogućava veći nivo i bolji kvalitet podrške, a ostalim akterima da bolje poznaju i lakše obavljaju svoja zaduženja“. (defektolog, centralni region Crne Gore, osnovna škola)

U prvoj fazi kroz ITP-1, uspostavlja se saradnja između osnovne i srednje škole, određuju odgovorne osobe, mehanizam saradnje. Usmjeren je ka razmjeni informacija, identifikaciji potencijala i sklonosti djeteta sa ciljem prelaska na sljedeći nivo obrazovanja koji treba da ga osposobi za nezavisan profesionalni život.

U drugoj fazi koja se odvija pred okončanje srednjoškolskog obrazovanja u okviru ITP-2 se fokusira na pripremu za zapošljavanje i vještine za nezavisan život. Škola saraduje s različitim pružaocima usluga, onima koji vrše procjenu sposobnosti, izvođačem profesionalne rehabilitacije, resursnim centrima, službama zapošljavanja, poslodavcima i dr. Tim za izradu i primjenu ITP-a čine: učenik, roditelji, nastavnici, stručni saradnici škole, resursnog centra, službe zapošljavanja, poslodavac i dr.

Osmišljen je *mehanizam tranzicije iz srednje škole ka fakultetu* kao smjernice u povezivanju srednjoškolskog i nivoa tercijarnog obrazovanja. Nazvan je ITP-3. Ciljevi, mjere i aktivnosti usmjereni su na pripremu za upis na fakultet (plan podrške: odgovornosti/zadaci/vremenski okvir). Preporuke za dalje kretanje ka fakultetu proizilaze iz učenikovih postignuća, posebno u odnosu na vještine i stilove komunikacije, potom mjere za dalja prilagođavanja i organizaciju nastavnog procesa u skladu sa potrebama.

U nastavku su dati primjeri za instrumente, obrasce ITP-1, ITP-2, ITP-3.

OBRAZAC ZA ITP (PRELAZAK IZ OSNOVNE U SREDNJU ŠKOLU)¹²**I ITP – Uvodne informacije**

Ime i prezime djeteta, uzrast, razred, školska godina	
Opis smetnje/teškoće u razvoju, sposobnosti i vještine djeteta	
Sposobnosti i stil učenja (pažnja, pamćenje, čitanje, pisanje, računanje i dr.)	
Socijalne vještine (uključujući ponašanje i komunikaciju sa vršnjacima i odraslima)	
Motoričke vještine (fina i krupna motorika, kretanje i sl.)	
Samopercepcija i samoprocjena (želje, potrebe, interesovanja...)	
Načini prilagođavanja procjene djetetovih interesovanja, potencijala	
Pomagala ¹³ koja učenik/ca treba da koristi, prilagođavanje prostora, uslova, asistivna tehnologija, alternativna komunikacija i dr.	

¹² Ova tabela se popunjava u osnovnoj školi, tim: roditelj/staratelj, psiholog/pedagog, odjeljenjski starješina, predmetni nastavnik/ci.

¹³ Tehničko-tehnološki i elektronski uređaji, medicinsko-protektivne sprave i pomagala, obučeni psi vodiči i pomagači, druge vrste savremenih predmeta i uređaja koji u najvećoj mogućoj mjeri omogućavaju i olakšavaju nastavni proces, samostalan život i smatraju se integralnim dijelom osobe koja ih koristi.

II ITP – Plan podrške tokom izbora obrazovnog programa (odgovornosti/zadaci/vremenski okvir)¹⁴

Mjera	Aktivnost	Vremenski period	Odgovorni/zaduženi
<i>Formiranje tima u osnovnoj školi.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Odabir članova, formiranje tima i definisanje zaduženja; - Izrada vremenskog plana rada tima za VIII razred i za IX razred, sastajanja, protoka informacija, praćenja, supervizije. 		
<i>Edukativne i promotivne aktivnosti</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Procjena potreba i realizacija obuke; - Koncipiranje i sprovođenje promotivnih aktivnosti: prema roditeljima, deci, zajednici; - Saradnja i zajedničke aktivnosti sa centrom za socijalni rad – voditelj slučaja, informisanje deteta i roditelja o mogućnostima, pravima i uslugama. 		
<i>Procjena sposobnosti i interesovanja učenika za buduće zanimanje</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Procjena za prilagođavanje baterije testova i izrada plana saradnje sa CIPS-om; - Sprovođenje intervjua, opservacije, primjena baterije testova u saradnji sa CIPS-om; - Informisanje od strane predstavnika CIPS-a; - Izrada profila očuvanih potencijala i profesionalnih interesovanja u okviru kojih treba pratiti dijete; - Analiza, popis i opis zanimanja i praktičnih vještina za koje je dijete zainteresovano; - Usaglašavanje i postavljanje prioriteta za izbor srednje škole, na što treba uticati: okruženje, sredina, porodica...; - Kontakt s komisijom za usmjeravanje radi usaglašavanja procjene aktuelnog funkcionisanja deteta, kontinuiteta praćenja i podrške za pravovremeno i primjereno profesionalno usmjeravanje¹⁵. 		

¹⁴ Ovu tabelu zajednički popunjava tim koji čine predstavnici osnovne i srednje škole.

¹⁵ Ukoliko je došlo do promjene u razvoju i napredovanju deteta, što zahtijeva intenzivniju procjenu, podršku i angažman članova komisije.

<p><i>Saradnja s roditeljima</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Inicijalni sastanak s roditeljima i dogovor za učešće i saradnju; - Procjena potreba roditelja, organizovanje i sprovođenje neophodne podrške; - Učešće roditelja u procjeni nivoa postignuća deteta: razmjena informacija, ukazivanje na interese i potrebe deteta; - Sastanak radi izbora prioriteta za dijete (upoznavanje sa preliminarnom procjenom i sugestijama za konkretne važne i potrebne uslove koji se preporučuju, sa mogućnostima i modelima prilagođavanja i modularizacije preporučenog programa) i izrade plana saradnje sa srednjom školom; - Upoznavanje sa aktivnostima ITP tima i dinamikom realizacije mjera iz ITP-a. 	
<p><i>Umrežavanje i formiranje zajedničkog ITP tima osnovne i srednje škole</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Uspostavljanje kontakta osnovne i srednje škole i formiranje zajedničkog ITP tima; - Plan sastanaka i saradnje, protoka informacija, praćenja, promotivnih aktivnosti; - Planiranje i organizovanje iskustveno-edukativnih poseta srednjoj školi za dijete. 	
<p><i>Upoznavanje deteta s programom stručnog obrazovanja i njegova opservacija u srednjoj školi</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Informisanje i konsultovanje sa Centrom za stručno obrazovanje u vezi sa mogućnostima i modelima prilagođavanja i modularizacije programa; - Popis dostupnih modularizovanih programa; - Pošeta deteta realizatorima programa stručnog obrazovanja i/ili praktičnoj nastavi; - Susreti sa učenicima koji pohađaju obrazovni program koji je preporučuje; - Istraživanje mogućnosti i priprema za dualno obrazovanje; - Preliminarna procjena i sugerisanje poslova za koje je preporučljivo da se dijete obučiti uz procjenu mogućnosti za zapošljavanje; - Izrada plana prilagođavanja nastavnog okruženja, nabavke opreme, osiguranje pristupa, praćenja i stručne pomoć prilikom osposobljavanja i obrazovanja. 	

<i>Pružanje dodatnih usluga potrebnih za profesionalnu orijentaciju</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Dopunska opservacija stručnjaka resursnog centra, mobilnog tima; - Korišćenje drugih usluga u zajednici... 		
<i>Saradnja sa komisijom za usmjeravanje.</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Usaglašavanje mišljenja i preporuka sa članovima komisije i pravovremeno usmjeravanje. 		
Poželjna zanimanja	<ol style="list-style-type: none"> 1. _____, stepen _____, nudi se u školi _____ 2. _____, stepen _____, nudi se u školi _____ 3. _____, stepen _____, nudi se u školi _____ 		
<p>Mogućnosti koje učenik/ca može ostvariti u okviru ovog zanimanja:</p> <ul style="list-style-type: none"> a) Sticanje kvalifikacije nivoa obrazovanja (usvajanje cijelog obrazovnog programa) – diploma; b) Sticanje stručne kvalifikacije (ukoliko je program modularizovan) – sertifikat; c) Sticanje vještina za obavljanje ključnih poslova – uvjerenje o usvajanju dijela obrazovnog programa. 			
Prijedlog za podršku detetu u toku obrazovanja za konkretno zanimanje i profesionalne kompetencije			Pretpostavka za podršku detetu u toku obrazovanja za socio-emocionalni razvoj i društvene kompetencije

Članovi tima: direktor/ica osnovne škole _____, direktor/ica srednje škole _____, stručni saradnik/ca osnovne škole _____, odjeljenjski starješina _____, stručni saradnik/ca srednje škole _____, nastavnik srednje škole _____, roditelj/staratelj _____, CIPS, _____, ostali _____

OBRAZAC ZA INDIVIDUALNI TRANZICIONI PLAN 2 (ITP-2)**I Informacije o učeniku/ci od značaja za planiranje zapošljavanja**

Ime i prezime učenika/ce:	Škola koju pohađa:		Naziv i nivo obrazovnog programa:	
Zaokružite da li se učenik/ca obrazuje za cijeli ili za dio obrazovnog programa	CIO program		DIO programa	
Ukoliko se učenik/ca obrazuje za dio programa, unesite nazive standarda zanimanja i opišite poslove za koje se osposobljava				
Opis smetnje/teškoće u razvoju, sposobnosti i vještine učenika/ce				
Sposobnosti učenja (pažnja, pamćenje, razumijevanje)				
Vještine komunikacije (mogućnost, način i oblik)				
Socijalne vještine (samostalnost, interakcija, prihvatanje i podržavanje pravila rada, saradnja...)				
Motoričke vještine (fina i krupna motorika, kretanje, orijentacija u prostoru, izdržljivost...)				
Senzorne sposobnosti (opseg, prijem, obrada, reakcija na stimulus...)				
Samopercepcija (želje, interesovanja...)				
Prilagođavanje				
Načini prilagođavanja procjene karakteristika, interesovanja, potencijala				
Oprema koja se koristi (namještaj, pomagala, simboli, oznake, asistivna tehnologija...)				
Načini prilagođavanja (font, format, znakovni jezik, Brajevo pismo, sistem za komunikaciju putem slika...)				
Druga vrsta potrebne podrške (kretanje, vrijeme obavljanja zadataka, u procjeni karakteristika, interesovanja, eksterne provjere znanja i sl.)				
Osvrt i zapažanja u odnosu na postignuća, usvojena praktična znanja i vještine				

II Plan podrške za izbor radnog mjesta i zapošljavanje (odgovornosti/zadaci/vremenski okvir)

Koraci	Predviđene aktivnosti	Konkretna razrada aktivnosti i preporuka	Vremenski period Odgovornosti/zaduženi
<i>Formiranje ITP-2 tima: predstavnici škole, CIPS-a, Zavoda za zapošljavanje</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Odabir članova, formiranje i definisanje zaduženja i uloga članova tima; - Izrada vremenskog plana rada tima, sastajanja, protoka informacija, praćenja dinamike realizacije, supervizije. 		
<i>Edukativne i promotivne aktivnosti</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Procjena potreba i realizacija obuke; - Aktiviranje mreže vršnjačke podrške; - Koncipiranje i sprovođenje promotivnih aktivnosti: motivacija prema roditeljima, učeniku, zajednici, poslodavcima; - Saradnja sa voditeljem slučaja iz centra za socijalni rad: motivisanje, informisanje o mogućnostima i pravima, izrada individualnog plana usluga, plana rada sa korisnikom. 		
<i>Saradnja s roditeljima</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Upoznavanje sa planiranim aktivnostima i dinamikom realizacije mjera ITP-2; - Procjena potreba roditelja, organizovanje i sprovođenje neophodne podrške; - Razmjena informacija, ukazivanje na interese i potrebe; - Provjeravanje i izbor prioriteta. 		

<p><i>Procjena sposobnosti i interesovanja učenika/ce u saradnji s CIPS-om</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Analiza postignuća, potreba, stila učenja, rada, socijalnih spretnosti i vještina, mogućnosti (intervjui, opservacija, adaptirani testovi); - Određivanje mentora i praćenje razvojnih i obrazovnih postignuća i potreba; - Identifikacija što ili ko otežava učenje ili rad; pretpostavka za podršku djetetu u toku obrazovanja za socio-emocionalni razvoj i društvene kompetencije; - Izrada radnog profila, analiza, popis poslova; - Usaglašavanje i postavljanje prioriteta za zapošljavanje. 		
<p><i>Procjena potreba u radnom kontekstu i saradnja sa poslodavcem</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Utvrđivanje radne sposobnosti po modelu ljudskih prava; - Izrada prijedloga plana profesionalne rehabilitacije; - Selekcija, kontakt, poseta poslodavcima, odabir posla; - Analiza konkretnog radnog mjesta i radnog okruženja. 		
<p><i>Traženje odgovarajućeg radnog mjesta</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> - Izrada prijedloga plana prilagođavanja radnog mjesta, okruženja, potrebne opreme i sredstava za rad, asistencija, druga potrebna vrsta podrške; - Praktično osposobljavanje, praćenje i stručna pomoć za konkretno radno mjesto, prevencija odustajanja; - Evaluacija početne uspješnosti i radnih rezultata. 		
<p>Poželjni poslovi: _____, nudi se kod..... _____, nudi se kod.....</p>	<p>Prijedlog izvođača profesionalne rehabilitacije _____</p>		<p>Prijedlog potencijalnog poslodavca _____</p>

Tim: direktor/ica škole _____, stručni saradnik/ca škole _____, odjeljski starijšina _____, mentor _____, roditelj/staratelj _____, savjetnik CIPS-a _____, karijerni medijator _____

OBRAZAC ZA INDIVIDUALNI TRANZICIONI PLAN 3 (ITP-3)

I Informacije o učeniku/ci od značaja za planiranje u vezi sa izborom fakulteta

Ime i prezime učenika/ce:	Škola koju pohađa:	Naziv i nivo obrazovnog programa:
<p><i>Opis smetnje/teškoće u razvoju, sposobnosti i vještine učenika/ce</i></p>	Sposobnosti učenja (pažnja, pamćenje, razumijevanje)	
	Vještine komunikacije (mogućnost, način i oblik)	
	Socijalne vještine (samostalnost, interakcija, prihvatanje i pridržavanje pravila rada, saradnja...)	
	Motoričke vještine (fina i krupna motorika, kretanje, orijentacija u prostoru, izdržljivost...)	
	Senzorne sposobnosti (opseg, prijem, obrada, reakcija na stimulus...)	
	Samopercepcija (želje, interesovanja...)	
	<p>Prilagođavanje</p>	Načini prilagođavanja procjene interesovanja, potencijala
	Oprema koja se koristila (<i>namještaj, pomagala, simboli, oznake, asistivna tehnologija...</i>)	
	Načini prilagođavanja (<i>font, format, znakovni jezik, Brajevo pismo, sistem za komunikaciju putem slika...</i>)	
	Druga vrsta potrebne podrške (<i>kretanje, učenje, eksterna provjere znanja i sl.</i>)	
<p>Osvrt i zapažanja u odnosu na postignuća, usvojena znanja i vještine</p>		

II Plan podrške za izbor fakulteta (odgovornosti/zadaci/vremenski okvir)

Koraci	Predviđene aktivnosti	Konkretna razrada aktivnosti i preporuka	Vremenski period Odgovorni/zaduženi
<i>Formiranje ITP-3 tima: predstavnici škole, CIPS-a, univerziteta</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Odabir, formiranje i definisanje zaduženja i uloga članova tima; - Izrada vremenskog plana rada tima, sastajanja, protoka informacija, praćenja dinamike realizacije, supervizije. 		
<i>Edukativne i promotivne aktivnosti</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Procjena potreba i realizacija obuke; - Koncipiranje i sprovođenje promotivnih aktivnosti: motivacija roditelja, učenika, zajednice, fakulteta; - Saradnja sa voditeljem slučaja iz centra za socijalni rad: motivisanje, informisanje o mogućnostima i pravima. 		
<i>Saradnja s roditeljima</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Upoznavanje sa planom aktivnosti i dinamikom realizacije; - Ukazivanje na interese, potrebe, provjera i izbor prioriteta. 		
<i>Procjena sposobnosti i interesovanja učenika/ce u saradnji sa CIPS-om</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Analiza postignuća, potreba, stila učenja, socijalnih vještina, mogućnosti; - Pretpostavka, identifikacija što ili ko otežava učenje ili rad; - Određivanje mentora i praćenje razvojnih i obrazovnih postignuća i potreba; - Izrada profila interesovanja, usaglašavanje i postavljanje prioriteta za upis na fakultet. 		
<i>Procjena potreba u obrazovnom kontekstu i saradnja sa fakultetom</i>	<ul style="list-style-type: none"> - Obilasci fakulteta, odabir i izrada prijedloga plana uključivanja na fakultet i obuke kadra; - Izrada plana za podršku detetu u toku obrazovanje, neophodnih prilagođavanja nastavnog procesa, okruženja, nabavke opreme, asistivne tehnologije, osiguranje pristupa, praćenja. 		
Poželjni fakulteti (smjer): 1) _____, 2) _____.			

Literatura

Vodič je pripremljen na osnovu sveobuhvatne procjene postojećih usluga karijernog vođenja i savjetovanje za učenike s posebnim obrazovnim potrebama u Crnoj Gori i Republici Moldaviji i elaboriranje preporuka za njihovu optimizaciju. Takođe, na osnovu profesionalnog i praktičnog iskustva eksperata iz organizacija: **WUK youth coaching, Staze i Speranta Center**. Informacije i podaci u tekstu su oni pripremili.

Međunarodne konvencije i dokumenta su dostupna online na sljedećim linkovima:

<http://www.un.org/en/documents/index.html>

<https://www.consilium.europa.eu/en/documents-publications/>

Dodatni citati:

<http://inclusiveeduc313.blogspot.com/2011/10/sue-stubbs-august-2000-retrieved-from.html>

https://fism.gov.md/sites/default/files/document/attachments/educatia_incluziva_vol_1.pdf

https://fism.gov.md/sites/default/files/document/attachments/educatia_incluziva_vol_2_0.pdf

<http://www.keystonemoldova.md/assets/documents/ro/publications/Guide%20inclusive%20education.pdf>

<http://www.cso.gov.me/vijesti/190179/modularizovani-obrazovni-programi-koji-se-implementiraju-od-skolske-2017-2018-i-2018-2019-godine.html>

AAIDD - American Association on Intellectual and Developmental Disabilities (2010). Intellectual disability: Definition, classification, and systems of supports. Washington, DC: American Association on Intellectual and Developmental Disabilities.

Ahuja, A., (2006), Paket nastavničkih obrazovnih materijala - posebne potrebe u odeljenju, UNESCO

American Speech-Language-Hearing Association, (1991), Potpomognuta komunikacija (PK) ili alternativna i augmentativna komunikacija (AAK)

European Commission: Directorate General for Education and Culture, Common European Principles for Teachers' Competences and Qualifications, 2012

Greenspan S.(1998), The Child with Special Needs: Encouraging Intellectual and Emotional Growth. M.D., Basic Books, Da Capo Press, USA

Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (2006), Ujedinjene nacije

Journal of Autism and Developmental Disorders (October 2002). Vol. 32, No. 5

Lazor M., Isakov M., Ivković N., (2012), Asistivna tehnologija u školi, Edicija Praktikum, Škola za osnovno i srednje obrazovanje "Milan Petrović", Novi Sad

Mayer-Johnson Company (1994), The Picture Communication Symbols Combination Book, Solana Beach

Milić T., Marić, A., 2015, Pruručnik za rad s decom s autizmom, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Podgorica

Milić, T., Marić, A., Vuksanović, A., Popović, A., Trailović-Šljivančanin, A., Radulović, J., Popović, J. (2017) Instrukтивно-edukativni materijal za inkluzivni rad i učenje dece s posebnim obrazovnim potrebama, Ministarstvo prosvjete, UNICEF, Podgorica

Milić T., Marić A., Bogičević I., Đurišić A., Paket za organizaciju aktivnosti na nivou škole na temu NEdiskriminacija (2018), Ministarstvo prosvjete, UNICEF

Ministarstvo prosvjete, (2018), Strategija inkluzivnog obrazovanja (2019-2025), Podgorica

Step by Step Association, (2009), Competent Teachers of the 21st Century

Trailović-Šljivančanin A., Begović A., Milić T., Marić A., Vodič za rad s decom s intelektualnim smetnjama, Ministarstvo prosvjete i UNICEF kancelarija u Crnoj Gori, www.skolskiportal.edu.me

<http://www.skolskiportal.edu.me/Pages/Inkluzivnoobrazovanje.aspx>

http://www.autism.com/index.php/understanding_1in59, Autism Research Institute (ARI), April 27, 2012, 1 in 59: Today's new numbers from the CDC

Prilog

KulturKontakt Austria

KulturKontakt Austria (KKA) je evropski reusersni i centar kompetencija za bazične oblasti kulturnog obrazovanja za škole u Austriji, međunarodnu obrazovnu saradnju i umjetničke rezidedincijalne programe za umjetnile iz različitih zemalja.

KKA je neprofitna organizacija koja razvija i realizuje programe zahvaljujući podršci Federalnog ministrastva obrazovanja, nauke i istraživanja Austrije i austrijske federalne knacelarije. Kroz ekspertizu i projekte KKA je značajna učesnik kako na nacionalnom tako i evrpskom nivou.

Posvećen je osnovnim obrazovnim principima i kulturološkim politikama formulisanim na evropskom nivou, zasnovano na poštovanju inkluzuje, različitosti, raznovrsnosti i cjeloživotnog učenja. Osmišljava i sprovodi aktivnosti i programe na bazi jednakih šansi u obrazovanju, kulturi i umjetnosti.

Staze

Udruženje roditelja dece i mladih sa smetnjama I teškoćama u razvoju "Staze" osnkvano je u decembru 2001 u Crnoj Gori. Osnivači su roditelji dece i mladih sa smetnjam i teškoćama u razvoju i osobe koje su htjele da aktivno učestvuju u kreiranju i sprovođenju politika i praksi koje omogućavaju i pružaju ovoj deci i mladima život bez diskriminacije sa punim učešćem u svakodnevnom životu u svojim zajednicama.

Roditelji, đeca i mladi su legalni predstavnici i zastupnici u raznovrsnim aktivnostima koje doprinose punoj socijalnoj inkluziji. Realizuju brojne lokalne, nacionalne, međunarodne i projekte podržane kroz IPA fondove.

Speranta

"Speranța" je centar za podršku i promociju socijalnoj inkluziji dece I mladih sa smetnjama u razvoju u Republici Moldaviji kroz pružanje usluga baziranih na individualnim potrebama svakog pojedinca I njegove/njene porodice u zajednicama u kojima žive.

Misija ove nezavisne nacionalne organizacije je da stvori mogućnosti za rast, razvoj I korišćenje svih potencijala đeteta i mlade osobe da bi postala puni i aktivni sudionik društva – "Svako ima potencijal koji treba pronaći i iskoristiti".

Year of publication: **2018**

Design&layout: **Ion Axenti**

This Manual was elaborated with funding from DSPF, the EU and the City of Vienna

City of Vienna

